

MEŞHUR AMA AZ TANINAN ÇOK YÖNLÜ BİR İLİM ADAMI: RÂĞİB EL-ISFAHÂNÎ

Ömer KARA (*)

ÖZ

Bu makale, özellikle Müfredât'ı olmak üzere kendisinden çokça yararlanan ama kendisi hakkında çok az bilgi ve çalışma bulunan; var olan bilgilerin de ihtilaflı olduğu çok yönlü bir müfessir olan Râğib'in hayatı, eserleri ve etkin ve yetkin olduğu bilim dallarındaki pozisyonunu ortaya koymaya çalışacaktır. Râğib'in hayatı hakkındaki bilgiler, çok yetersizdir; mevcut olanlar da ya yanlış ya da ihtilaflıdır. Doğum tarihinden ölüm tarihine; itikaden, hukuken ve amelen hangi mezhebe tabi olduğuna kadar birçok mesele sorunludur. Maksadımız, ulaşılabildiğimiz tüm bilgileri değerlendirmek suretiyle sahip bir Râğib portresi çıkarmak; tefsirci olarak bilinen müellifin -anahatlarıyla da olsa- çok yönlü boyutunu ortaya koyabilmektedir. Makalenin sınırlarını zorladığından dolayı, akademik mirası başka bir çalışmaya bırakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Râğib el-İsfahânî, Müfessir, Dilci, Filozoflahlakçı, el-Müfredât, Câmîü't-tefsir

ABSTRACT

A Famous but Less-Known Versatile Scholar: Raghīb al-Isfahani

This article will try to present Râğib al-Isfahânî's life, personality, theological-juridical-sufistical sects and multidimensional scientificity that he is effective and competent, who is a versatile commentator. Raghīb is a person who widely utilized from him especially his Müfredât and that there are very little information about him and the existing information are also disputed. Information about Raghīb's life is a very inadequate; the existing ones are wrong or controversial. Dates of death and birth, the sect he belong to it theologically and juridically, attributing their work to him, all these are problematical. Our aim is to put an authentic portrait of Raghīb and to present a multi-faceted dimension of him who known as an exegete –though outline size- by evaluating all the information about him

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Aabilim Dalı Öğretim Üyesi.
(e-mail: omerkara-erzurumi@hotmail.com)

which we are able to reach. For forcing the limits of the article, his academical heritage will be left to another study.

Keywords: *Râğhib al-İsfahânî, Commentator, Linguistic, Philosopher, moralist, al-Mufradât, Câmiu't-Tafsir.*

Giriş: Kapsam ve Problemler

Râğib el-İsfahânî... İslam bilimlerinin kendisinden ve özellikle de Müfredât'ından bigâne kalamadığı çok yönlü bir müfessir... Meşhur; evet klasik dönemde hiçbir müellif kendisinden bigâne kalamamış; modern dönemde de otoriter olduğu alanlarda ve eserleri üzerinde çalışma yapılmış ama bir o kadar da az tanınan bir şahsiyet... Hayatı hakkında klasik tabakât kitaplarında bilgi yok denecek kadar az. Var olan bilgiler de çok ciddi düzeyde çelişkili. Modern dönem kaynaklarında hakkındaki bilgilerin birçoğu sıkıntılıdır. Hakkında çok az çalışma yapılmış... İsmi ihtilafı, doğum tarihi sıkıntılı, ölüm tarihi çelişkili... Kaç yaşında vefat etti, tam olarak bilinmiyor; nerede vefat etti, karmaşık. Hayatının detaylarıyla ilgili bilgiler çok kıt... Kimi şî'î olduğunu söylüyor, kimi mu'tezilî, kimi sünnî... Kişiliğiyle ilgili bilgiler de çok az. Ama hakkında iddialar bir hayli kabarık. Türkiye'de yapılan araştırmalar, kimi mevcut bilgileri tam olarak elde edememiş, kimi mevcut bilgileri yeterince değerlendirememiş. Birkaç çalışma mevcut; hepsi Râğib'i hayatını aralamak için gayret sarfetmiş. Örneğin Muhsin Demirci'nin ve Müfredât'ın mütercimlerinden biri olan Mehmet Yolcu'nun bu konuda birer makaleleri bulunmaktadır. Brockelmann'ın ve Ömer Kara'nın birer ansiklopedi maddesi var. Bunların yanında O'nunla ilgili yazılan tezlerin hayatı bölümünde önceki çalışmalardan teşekkül ettirilmiş bilgiler mevcut.¹ Ancak elimizdeki tüm yazılanları inceleyince, Râğib'in hayatının bir daha yazılması kanaatine sahip olduk. Öte yandan temelde müfessir olarak tanınan Râğib'in, yetkin olduğu öteki alanlardan pek bahsedilmemektedir. Örneğin bir dilci ve edebiyatçı Râğib, bir Ahlakçı/Felsefeci Râğib, bir kelimci Râğib, bir hadisçi Râğib ve hatta bir Sosyal Bilimci Râğib portresi ihmal edilmektedir. Çok yönlü bilimselliği de anahatlarıyla sunulmayı hak etmektedir. Makalenin sınırlarını zorlayacağı için "akademik mirası" başka bir çalışmaya bırakılacaktır.

Bu makalenin amacı, önceki çalışmalara ilaveten elde ettiğimiz bilgileri de desteğimize alarak, Râğib'in hayatı, kişiliği ve mezheb-meşrebi üzerinde

1 Örneğin bkz. Tuncer, Taner, **Râğib el-İsfahânî ve Mukaddimetü't-Tefsîr'i**, (mastır), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 1992; Temizkan, Abdullah, **Râğib el-İsfahânî'nin Kur'an'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi**, (doktora), Ankara, 2008; Ekinci, Özden Kanter, **Râğib İsfahânî'nin Kelam Anlayışı**, (Doktora), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2011, s. 4 vd.

bilgi yanlışlarını ve çelişkilerini –mümkün mertebeye- gidererek bir Râğib portresi sunmaya çalışmaktır. Bu bağlamda ismi, nisbesi, künyesi, doğum tarihi, ölüm tarihi, ölüm yeri, yaşı, hayatından kesitler, kişiliği, İtikâdî ve ameli, hatta tasavvufî mezheb ve meşrebi, çok yönlü bilimselliği: tefsirciliği, kelamcılığı/felsefeciliği, diltçiliği, ahlakçılığı, sosyal bilimciliği konuları üzerindeki sıkıntıları bertaraf etmeye ve var olan bilgilerden hareketle sahipsiz bir Râğib fotoğrafı çekmeye çalışacağız.

Çalışmamız, hayatı, kişiliği, mezhebî mensubiyeti ve bilimselliği şeklinde dört kısım olarak tasarlanmış olup incelenme metodu, mevcut bilgilere yenilerini eklemek; yanlış ve genel kabullenmelerin doğruluğunu veya yanlışlığını ortaya koyarak sahipsizini ortaya çıkarmaya çalışmak; en küçük ipucu ve detayları kullanarak konuyu netleştirmeye çabalamak şeklinde gerçekleştirilecektir.

I. Hayatı

Râğib el-İsfahânî'nin hayatıyla ilgili son derece kısıtlı ve bir o kadar da çelişik bilgilere sahibiz.² Arap dili ve edebiyatı, tefsîr, ahlak, sözlük alanındaki eserlerine büyük rağbete, ahlak alanında Gazzâlî ve diğerleri; tefsîr alanın-

2 Râğib'in hayatı ile ilgili olarak kendisinden sonra yazılan birçok tabakât eserinde terceme-i hali ne yazık ki mevcut değildir. Örneğin Se'âlibî'nin (ö. 430) **Yetümetüt-Dehr**'inde (tah. Müfid Muhammed Kamiha, Beyrut-Lübnan, 1983), Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463) **Tarihu Bağdad**'ında (tah. Beşâr Avvâd Ma'ruf, Kahire, 2001), Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin (ö. 577) **Nüzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ**'sında (tah. İbrahim Sâmerrâî, Zerka-Ürdün, 1985), Yakut'un (ö. 626) **Mu'cemu'l-Üdebâ**'sında (tah. İhsan Abbas, Beyrut-Lübnan, 1993), İbn Hallikân'ın (ö. 681) **Vefeyâtü'l-A'yân**'ında (tah. İhsan Abbas, Beyrut, 1994), Tacuddin es-Sübkî'nin (ö. 771) **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ**'sında (tah. Mahmud M. Tanahi-Abdulfettah Muhammed el-Halv, ys., 1964), İbn İmâd'ın (ö. 1089) **Şezeratü'z-Zehab**'inde (tah. Abdulkadir Arnavud-Muhammed Arnavud, Dimeşk-Beyrut, 1986) Râğib'a hiç yer ayrılmamıştır. Râğib'a, Zahîruddin el-Beyhâkî'nin (ö. 565) **Tarihu Hükemai'l-İslâm**'ında (tah. Muhammed Kürd Ali, Dimeşk, ts.) Safedî'nin (ö. 764) **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**'ında (Beyrut, 1984; XIII/45) Suyûtî'nin (ö. 911) **Buğyetu'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât**'ında (tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, ts.), Zehebî'nin (ö. 784) **Siyeru A'lâmi'n-Nübüvve**'sinde (Beyrut, 1413), Muhammed Bakır Hansârî'nin (ö. 1313/1895) **Ravdatü'l-cennât fi Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sadât**'ında (Beyrut, 1991); Muhsin el-Emin Âmilî'nin (ö. 1371/1952) **A'yânü's-Şia**'sında (Beyrut, 1983); Abbas el-Kummî'nin (ö. 1290/1359) **Sefinetü'l-Bihâr**'inde (Beyrut, 1925) ve **el-Künâ ve'l-Elkâb**'ında (nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984); Suyûtî'nin (ö. 911/1505) **Tabakâtu'l-Müfessirin**'inde (Kahire, 1976); Zirikî'nin (ö. 1396/1976) **A'lâm**'ında (Beyrut-Lübnan, 1998, II/255); Kâtip Çelebî'nin (ö. 1067/1657) **Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Funûn**'unda (Beyrut, 1992); Bağdâdî'nin (ö. 1338/1920) **Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Mü'ellifin ve Âsâru'l-Musannifin**'inde (nşr. K. R. Bilge, İbnülemin M. K. İnal, İstanbul, 1951); Ömer Rıza Kehhâlî'nin **Mu'cemu'l-müellifin**'inde (Beyrut, 1993, I/642) birkaç cümle ile yer verilmiştir. Râğib'i en geniş ele alan Brockelman'ın eseri olsa gerekir. Modern zamanlarda Râğib hakkında yazılanların bir çoğu, Brockelman'ın bilgilerine dayanmaktadır. Ne var ki kaynaklarda bulunan bilgiler de birbiriyle çelişebilmektedir.

da kendisinden sonraki müfessirler üzerindeki etkisine rağmen klasik biyografik kaynaklarında kendisine hemen hemen hiç yer verilmemiş olması dikkat çekicidir. Zahirüddin el-Beyhakî (ö. 565/1169), Zehebî (ö. 784/1348) ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) onun hakkında verdikleri malumat ise birkaç cümleden ibarettir. Çağdaş araştırmacılardan Ömer Abdurrahman es-Sârîsî, Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da ona yer vermediğini söylerse de bu doğru değildir. Çünkü Zehebî, birkaç satırla da olsa ona yer verir. Hal böyle olunca, kaynaklardan tespit edebildiğimiz en küçük ayrıntıyı bile değerlendirmeye alarak bir Râğıb portresi çıkarmaya çalışacağız.

1. İsmi, Nisbesi ve Künyesi

Müellifin ismi, ihtilafıdır; kaynaklarda, hatta bir kaynakta bile, değişik şekillerde geçebilmektedir. Kâtip Çelebî, bir yerde Hüseyin b. Muhammed³, iki yerde Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed⁴; yedi yerde de Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal⁵ olarak vermektedir. Zehebî, Fîrûzâbâdî ve Suyûtî, müellifin ismini Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal⁶ şeklinde zikretmektedirler. Edirnevî, bir yerde sadece Hüseyin b. Muhammed; bir yerde ise Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal olarak ismi sunmaktadır.⁷ Öte yandan bazı kaynaklar, müellifin ismini Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal⁸; bazısı, Hüseyin b. Mufaddal⁹, bazısı, Mufaddal b. Muhammed¹⁰; bazısı ise Hüseyin b. Ali¹¹ şeklinde vermektedir. Zahirüddin el-Beyhakî de, ismini hazfederek Ebu'l-Kâsım b. Muhammed b. Mufaddal şeklinde sunmaktadır.¹²

3 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/15, II/1609.

4 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/36, 131.

5 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/377, 447, 462, 739, 827; II/1729, 1773.

6 Zehebî, *Siyer*, XVIII/120-1; Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *el-Bulğa fi Tarihi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Luğa*, tah. Muhammed Mısırî, Kuveyt, 1407, s. 91; Suyûtî, Celaluddin, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa*, ed. Fuad Ali Mansur, Beyrut, 1998, I/160.

7 Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, tah. Süleyman b. Salih, Medine, 1997, s. 300, 400.

8 Ziriklî, *Alâm*, II/255; Kehhâle, *Mu'cem*, IV/59; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1974, II/441; Brockelmann, Carl, "Râğıb İsfahânî", *İA*, İstanbul, 1993, IX/593.

9 Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmud el-İşrakî, *Nüzhetü'l-Ervah ve Ravzâtu'l-Efrah*, 1988, II/44.

10 Suyûtî, *Buğye*, II/297; Edirnevî, *Tabakât*, I/168; Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/337 (Suyûtî'nin bu şekilde verdiğini nakletmektedir.); Kannûcî, Sıddık b. Hasan, *Ebcedü'l-Ulûmi'l-Vesyi'l-Merkûm Fi Beyâni Ahvâli'l-Ulûm*, tah. Abdülcebbar Zekkar, Beyrut, 1978, III/68.

11 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/881. Kâtip Çelebî'nin, müellifin ismini diğer tüm yerlerde Hüseyin b. Muhammed şeklinde vermesini dikkate alırsak, bunun bir hata veya baskı hatası olabileceğini söyleyebiliriz.

12 Beyhakî, *Tarih*, s. 112

Kaynakların çoğuna göre, müellifin ismi için en çok kabul edilen bütüncül adın, *Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal* olduğunu söylemek mümkündür.¹³ Râğib'in *Müfredât*, *Zerîa*, *Tafsîl*, *Tabkiku'l-Beyân*, *risale fi zikri'l-Vahid ve'l-Ehed* gibi yazmalarında da ismin bu şekliyle geçmesi de bunu desteklemektedir. Öteki isimler, ya eksik yazılmış; ya yanlış kaydedilmiş (Hüseyin b. Ali gibi), ya da müellif-baba-dede isimlerinde takdim tehir yapılmak suretiyle karıştırılmış gözükmektedir. Suyûtî örneğinde bunu görmemiz mümkündür: O, bir eserinde Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, (ki bu, en yaygın olanla uyuşmaktadır); bir başka eserinde Mufaddal b. Muhammed olarak vermektedir.¹⁴ Kâtip Çelebî için de, aynı şey geçerlidir.¹⁵

Bütün kaynakların müellif için ittifak ettiği husus, kendisiyle meşhur olduğu lakabının *Râğib*, nisbesinin *el-İsfahânî* ve künyesinin ise *Ebu'l-Kâsım* olduğudur.¹⁶ Dolayısıyla Râğib'in künye ve nisbesiyle beraber tam ismi, şöyledir: *Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğib el-İsfahânî*.

Burada şunu tespit etmemiz zorunludur: İsfahânî nisbesiyle İsfahanda doğmuş birçok ulemâ bulunmaktadır.¹⁷ Hatta bunlar arasında Ebu'l-Kâsım el-İsfahânî künye ve nisbesiyle de âlim mevcuttur.¹⁸ Özellikle bu isim-künye benzerliği, matbu veya yazma eserlerin müelliflerinin karıştırılmasına bile sebep olmaktadır. Bütün bu İsfahânî'lerden müellifimizi ayıran özellik, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal isminin yanında Râğib lakabıdır.

13 Bkz. Beyhakî, *Tarih*, s. 112; Bağdâdî, *Hediyye*, s. 3110; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu Dâri's-Saâde*, Beyrut, 1994, I/183; Safedî, *el-Vafi*, XIII/45; Brockelmann, "Râğib İsfahânî", IX/593.

14 Suyûtî, *Muzhir*, I/160.

15 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/15, 131, II/1609 (Hüseyin b. Muhammed); 377 447, 462 739, 827, II/1729, 1773 (Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal); 881 (Hüseyin b. Ali).

16 Kâtip Çelebî, *Keşf*, II/36, 131, 377, 447, 462, 729, 739, 827, 1773; Zehebî, *Siyer*, XVIII/120-1; Kannûcî, *Ebcad*, III/38; Firûzâbâdî, *Bulğa*, s. 91; Suyûtî, *Muzhir*, I/160; Edirnevî, *Tabakât*, s. 300, 400; Ziriklî, *A'lâm*, II/255; Kehhâle, *Mu'cem*, IV/59; Bilmen, *Tabakât*, II/441; Brockelmann, "Râğib İsfahânî", IX/593.

17 Meşhur isimlerden bazıları şunlardır: Ebû Nuaym el-İsfahânî, Şemsuddin el-İsfahânî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh el-İsfahânî, Ebu's-Sena Mahmud b. Abdurrahman el-İsfahânî, Ebû Şüca' el-İsfahânî, Ebû Muslim el-İsfahânî, İmâduddin el-İsfahânî, Hamza b. Hasan el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî.

18 Sözüünü ettiğimiz alim, Ebu'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Fadl et-Teymi et-Talhi el-İsfahânî'dir. Bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XX/80-88; İbn Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, Beyrut, 1995, XI/90; Brockelmann, Carl, *Târihu Edebi'l-Arabîyye*, Arapça çev. Ramazan Abdüttevâb, Kahire, ts., VI/39; Ziriklî, *A'lâm*, I/323; Kehhâle, *Mu'cem*, II/293.

2. Doğum Tarihi ve Yeri

Nisbesinden anlaşılacağı üzere Râğıb, İsfahân'da doğmuştur. Müfredât'ın Seyyid Muhammed Lütfi el-Hatîb Kütüphanesi'ndeki bir yazma nüshasında İsfahan kasabasında doğduğu kaydedilmiştir.¹⁹ Ne var ki doğum tarihi hakkında klasik tarih ve tabakât kaynaklarımızda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Râğıb'ın doğum tarihi hakkında elde edebildiğimiz bilgiler, sadece şunlardan ibarettir:

a) Zahiruddin Beyhakî, doğum tarihini hicri 499 yılını vermektedir.²⁰ Zerî'a'nın muhakkıkı Ebu'l-Yezid el-Acemi, vefat tarihini 502 olarak tercih ettiği için, Beyhakî'nin ölüm tarihini 565 olarak vermesini de dikkate alarak bu doğum tarihi konusunda Beyhakî'nin yalnız kaldığını ve hata ettiğini düşünmektedir.²¹ Daha sonra ele alacağımız gibi, bir kısım ipuçlarından hareketle vefat tarihinin (502/ yani hicri altıncı asır değil de) hicri beşinci asrın ilk çeyreği (400 küsur yılları) olduğu kuvvetle muhtemel olunca, 499'un doğum tarihi olması mümkün gözükmemektedir.

b) Adnân Cevhercî, Dimeşk Muhammed Lütfi Hatîb Kütüphanesinde h. 409 tarihinde yazıldığı kaydedilen Müfredât'ın bir yazma nüshasının orta sayfalarında hamîşe düşülen şu notu nakletmektedir: “*Bu kitap, Râğıb el-İsfahânî'nin el yazısıyla yazılmıştır. O, hicri 343 yılının başlarında Recep ayında İsbahan kasabasında doğmuş, 412 tarihinde vefat etmiştir.*”²²

Nota dikkat edilirse, ilgili yazmanın yazım tarihi (409), müellifin ölüm tarihinden yaklaşık 3 yıl öncesine tekabül etmektedir. İkinci önemli vurgu da, yazma nüshanın Râğıb'ın el yazmasıyla yazılmış olması; müellif hattı olmasıdır. Yazmanın hamîşine yazılan bu not, -üçüncü tekil şahıs ile kullanılması hasebiyle- Râğıb'ın kendisine ait olmadığı; muhtemelen sonradan yazmaya eklenen bir kayıt olduğu anlaşılmaktadır. Yazmadaki ölüm tarihi 412; doğumu 343 olunca 69 yıllık bir ömre sahip olmaktadır. Ancak ölüm tarihinin tamamen 412 olmasının önünde, Müfredât'ın muhakkıkı Davûdî, Ebû Mansur Cabban'ın *Şamil* adlı eserini 416 yılında İsbahan'da okutmasını engel olarak görmektedir. Bunlara ilaveten Müfredât'tan sonra *Hallu Müteşâbihî'l-Kur'ân* adlı eserini yazdığını; 406 vefat tarihli Şerif Râzî; 421 vefat tarihli İbn Miskeveyh, 420 vefat tarihli İbn Ebî Alâ ve 410 vefat tarihli Ebu'l-Kâsım b.

19 Cevhercî, Muhammed Adnan, “Re'yün fi Tahdidi Asri'r-Râğıb el-İsfahânî”, *Mecelletü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimeşk*, 62/1, Dimeşk, 1986, s. 199.

20 Beyhakî, *Tarih*, s. 112.

21 Râğıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a fi Mekarimiş-Şeri'a*, tah. Ebu'l-Yezid el-Acemi, Kahire, 1987, s. 19.

22 Cevhercî, “Re'yün”, s. 194.

Babek'e eserlerinde atıf yaptığını, 412 tarihinin imkansızlığı için kanıt olarak kullanmaktadır.²³

Sonuç olarak, Beyhakî'nin verdiği tarih (499) gerçeği yansıtmamakla birlikte 343 tarihinden başka bir bilgiye de rastlamıyoruz. Ancak ölüm tarihini yaklaşık olarak hicri 5. asrın ilk çeyreği (400-425 arası) olarak belirleyince, 343 tarihi yabana atılacak bir tarih olmamakla birlikte ihtiyatla bakmak gerekecektir.

3. Vefat Tarihi, Yeri ve Yaşı

Doğum tarihindeki bilgi kıtlığına rağmen vefat tarihi için ciddi bir çelişkili bilgi enflasyonu, dolayısıyla da çok ciddi bir karışıklık söz konusudur. Suyûtî, 5. asrın başları (400'lü yıllar) olarak verir.²⁴ Zehebî, vefat tarihini bilmediğini itiraf eder ve onu 42. tabaka arasında zikreder ki bu tabaka, 440 ile başlar; 470 yıllarında sona erer.²⁵ Kâtip Çelebî, birçok yerde 500 küsür ve 500'lü yılların başı²⁶ şeklinde takriben sunarken iki yerde 502 tarihini vermektedir.²⁷ Bağdâdî, 500²⁸; Zirikli, Kehhale ve Brockelmann 502²⁹; Edirnevî ise bir yerde 535, bir yerde 689, bir başka yerde ise 690³⁰ olarak vermektedir. Bilmen ise 503'ü tercih etmektedir.³¹ Dimeşk Muhammed Lütî Hatîb Kütüphanesinde h. 409 tarihinde yazıldığı kaydedilen Müfredât'ın bir yazma nüshasının orta sayfalarında hamışteki not ise 412 tarihini vermektedir.³²

Beyhakî'nin Tarihu Hükemai'l-İslam adlı eserinde ölüm tarihini zikretmezken,³³ eserin muhakkığı Kürd Ali, Râğîb'in ele alındığı metne düştüğü dipnotta vefat tarihini 402 olarak verir; sonra da en sahih rivayete göre, 5. asrın başları olarak not düşer.³⁴ Bir makalesinde 399 ve 402 tarihlerini kayde-

23 Râğîb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, tah. Safvan Adnan Dâvûdî, Dimeşk-Beyrut, 1992, s. 38 (Müfredât'ın bu nüshası bundan sonra **Müfredât1** şeklinde verilecektir.)

24 Suyûtî, *Buğye*, II/297.

25 Zehebî, *Siyer*, XVIII/120.

26 Kâtip Çelebî, *Keşf*, II/36, 377, 447, 462; II/1773.

27 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/881; II/1773.

28 Bağdâdî, *Hediyye*, s. 3110.

29 Zirikli, *A'lâm*, II/255; Kehhale, *Mu'cem*, IV/59; Brockelmann, *Tarih*, V/209; Brockelmann, "*Râğîb İsfahânî*", IX/593.

30 Edirnevî, *Tabakât*, s. 169; 302, 440.

31 Bilmen, *Tabakât*, II/441.

32 Cevhercî, "Re'yün", s. 194.

33 Beyhakî, *Tarih*, s. 112.

34 Beyhakî, *Tarih*, s. 112.

der.³⁵ En nihayetinde makalelerini topladığı *Künûzu'l-Ecdad* eserinde ise 502 tarihi verir.³⁶

Esat Talas ise bir makalesinde Beyhakî'nin Tarihi'ne referans göstererek vefat tarihini 452 olarak verir.³⁷ Cevhercî, bunun bir tahrif olduğunu söyler ve bu yanlış Zirikli ve Kehhale'nin devam ettirdiğini ifade eder.³⁸ Ömer Ferruh, vefatının ihtilafı olduğunu, tercihe şayan görüşün 502 veya 503 olduğunu kaydetmektedir.³⁹

Şî'i kaynaklardan Tahrânî, Ahbaru'l-Beşer adlı esere dayandırarak vefat tarihini 565 olarak zikretmektedir.⁴⁰ Yine eserinin bir başka yerinde önce Suyûtî'nin vefat tarihini 5. asrın başları olarak verdiğini; hicri 6. asrın başlarına yettiğini ve 502 tarihinde öldüğünü; Kâtip Çelebî'nin 500 küsur yıllarında vefat ettiği şeklindeki ifadesini nakletmektedir.⁴¹ Bir başka yerde de 322 olarak vermektedir.⁴² Kummî, Hansârî gibi müellifler de 565 tarihini sunmaktadırlar.⁴³ Âmilî ise *Ravzâtu'l-Cennât*'tan nakledilen 565 tarihinin yanlış olduğunu; bu tarihi verdikten sonra vefatının 538 yılında vefat eden Zemahşeri'den önce olduğunu; Keşfu'z-Zünûn'da 505 yılında vefat eden Gazalî'nin Râğıb'ın *Zerîa*'sını sürekli yanında taşıdığını söyleyerek çelişkiye düştüğünü ifade eder ve 502 tarihini tercih eder.⁴⁴

Tabakât kitaplarının bu çelişkili tarih verileri yanında bir de Râğıb'ın bazı yazma eserlerine kaydedilen vefat tarihleri söz konusudur. Örneğin Sârîsî, -ismini ve kaynağını vermediği bir eserinin yazma eserinde- meçhul bir yazarın kalemıyla vefat tarihinin 406 olarak yazıldığını not etmektedir.⁴⁵ Sârîsî, -yine ismini ve kaynağını vermediği- bir başka yazma eserinde meçhul bir yazarın "Râğıb'ın 66 yaşında vefat ettiğini" kaydettiğini söylemektedir.⁴⁶

35 Kürd Ali, Muhammed, "Künûzu'l-Ecdad: Râğıb el-İsfahânî", *Mecelletü Mecmei'l-Luğati'l-Arabiyye*, sayı: 2, Dimeşk, 1947, s. 166.

36 Kürd Ali, Muhammed, *Künûzu'l-Ecdad*, Dimeşk, 1984, s. 256.

37 Talas, Esad, "Nefâisu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye fil Meşhedî'r-Radaviyye", *Mecelletü Mecmei'l-İlmi'l-Arabi*, Dimeşk, 1949, 24/3, s. 278.

38 Cevhercî, "Re'yün", s. 192.

39 Ferruh, Ömer, *Tarihü'l-Edebi'l-Arabi*, Beyrut, 1972, 214.

40 Tahrânî, Ağa Büzürg, *ez-Zerîa ila Tēsanifiş-Şîa*, Beyrut, tsz., I/374, XI/28.

41 Tahrânî, *Zerîa*, V/45-6.

42 Tahrânî, *Zerîa*, III/95.

43 Kummî, *Künâ*, II/42; Hansârî, Muhammed Bakır el-İsfahânî, *Ravdâtü'l-cennât fi Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sadât*, Beyrut, 1991, III/216.

44 Âmilî, *A'yânuş-Şîa*, 27/220.

45 Sârîsî, Ömer Abdurrahman, *er-Râğıb el-İsfahânî ve Cühûduh fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, Amman, 1987, s. 45.

46 Sârîsî, *Râğıb*, s. 46.

Cevhercî, Dımeşk Muhammed Lütfî Hatîb kütüphanesinde Müfredâtın nadir nüshalarından birine ulaştığını ifade etmektedir. Risalenin sonunda 409 tarihinin Muharrem ayında yazıldığını görünce Râğîb'in asrını belirlemek için bir karine olabileceğini düşüncesiyle dikkatini çekmiştir. Çünkü bu tarih, Suyûtî'nin verdiği 5. asrın evveline denk düşmektedir. Üstelik yazmanın orta sayfalarından birinde kitabın haşiyesinde "...412 yılının *Rebiu'l-Evvel* ayında vefat etti." şeklinde sonradan yazılmış bir kayıt bulunmaktadır. Cevhercî, yazmayı inceledikten sonra tam tarih vermemekle birlikte Râğîb'in vefat tarihinin 5. asrın başlarında olduğunun kesin olduğunu kaydeder.⁴⁷

Görülebileceği üzere Râğîb'in vefat tarihi ile ilgili h. 322 ile h. 690 arasında üçyüzebeş yıl gibi bir aralıkta birbirinden çok uzak tarihler (322, 399, 402, 406, 412, 425, 452, 502, 503, 535, 565, 689, 690) verilmektedir. Bunlar içerisinde yaygın tercih, 502 tarihidir. Yuvarlak olarak V. asrın başları da sunulmaktadır. Bunların hangisi, Râğîb'in gerçek ölüm tarihidir veya en azından hangisi ölüm tarihini yaklaşık olarak da olsa vermektedir?

H. 4. asra ait tarihler (322, 399) ile h. 7. asra tekabül eden tarihlerin tümü (689, 690), dayanağı olmayan görüşlerdir. 6. asra ait tarihlerden meşhur olan 502 dışındakilerinin (503, 535, 565) durumu da aynıdır. Bu son tarih (502), Kâtip Çelebî'ye ait olup Brockelmann da ondan almış, sonra da yaygınlaşarak meşhur olmuştur. Ne var ki, 502 tarihi, tespit ettiğimiz bir takım kanıtlardan ve ipuçlarından dolayı Râğîb'in ölüm tarihi olmaya uygun değildir. Şöyle ki;

a) Öncelikle 502, klasik kaynaklarda yer almamaktadır. Muhtemelen ilk olarak Kâtip Çelebî'nin eserinde yer almıştır; ama onun zikrettiği tek tarih değildir. Kâtip Çelebî, 502 tarihini iki yerde⁴⁸ zikretmesine karşılık, bir başka yerde 500 küsur⁴⁹, beş yerde de, hicri beşinci asrın başları⁵⁰ tarihini vermektedir. Dikkat edilirse, Kâtip Çelebî, Suyûtî'den aldığı 5. asrın başları ifadesini yoğun bir şekilde kullanırken, 502 ve 500 küsuru çok az zikretmektedir. Kanaatimizce, Suyûtî'den aldığı 5. asrın başları (رأس المائة الخامسة / اوائل) ifadesini, normalde 400'lü yıllarını karşılmasına karşın, Kâtip Çelebî, yanlışlıkla 500'lü yıllar olarak anlamış; Brockelmann da, beşinci asrın başları gibi yaklaşık ifade yerine onun 502 tarihini kesinlik ifade ettiği için tahkik etmeden almış olabilir.

b) Kâtip Çelebî, Gazzâlî'nin Râğîb'a ait *ez-Zeria'yı* sürekli yanında taşıdığını ve övdüğünü belirtmektedir.⁵¹ 505 (1111) yılında ölen Gazzâlî gibi bir

47 Cevhercî, "Re'yün", s. 195, 196.

48 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I, 881; II, 1773

49 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I, 36

50 Kâtip Çelebî, *Keşf*, I/337, 447, 462, II/1773

51 Kâtip Çelebî, *Keşf*, II, 1773

şahsiyetin 502'de öldüğü söylenen bir çağdaşının kitabına bu şekilde rağbeti imkân dâhilinde değildir.

c) Râğıb'ın, Muhâdarât'ında Büveyhî meliklerinden İmâduddevle Ebu'l-Hasan Ali b. Büveyh(322/933-338/949) Adudüddevele b. Rüküddevle (338/949-372/982); Fahruddevle (Adudüddevele'nin kardeşi-373/983-387/997); İzzuddevle Bahtiyar b. Muizzuddevle (356/966-367/977)'ye; yine Büveyhî vezirlerinden Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd (328/939-360/970); Sâhib İbn Abbâd (366/976-385/995); Ebü'l-Abbâs ed-Dabbî(385/995-399/1008)'ye atıfta bulunmasına; son ikisinin meclislerine katıldığını gösteren ifadelerine; hatta sonuncusu için hem Muhâdarât'ı yazmış, hem de öteki üç eserini (Mecma', Merâtib, Tafsîl) takdim etmiş olmasına rağmen, Büveyhîlerden sonra Isbahana sırasıyla hakim olan Kaküyiler, Gazneliler ve nihayet 448/1056 yılında bölgeyi tamamen hakimiyetlerine alan Selçukluların devlet adamlarından (örneğin 485 tarihinde vefat eden Nizamü'l-Mülk'ten⁵²); alim ve ediplerinden hiç bahsetmemiş olması, ölüm tarihi için 502/1108 yılını imkânsız hale getirmektedir. Çünkü eserlerini takdim ettiği Dabbî'nin dönemi dikkate alındığında, Dabbî'nin vefatının 399/1008 olması ve Râğıb'ın da, bu eserleri yaşının ilerlediği dönemlerde kaleme almış olması, 502 tarihini imkânsız kılar. Çünkü Cevhercî'nin sözünü ettiği Müfredât yazma nüshanın "Râğıb'ın kendisi tarafından 409/1018 yılında yazıldığı" kaydına ilaveten, o, Müfredât'tan önce yazdığı Zerî'a kitabının sonunda⁵³ yaşlı olduğuna; Müfredât'tan sonra kaleme aldığı Dürretü't-Te'vil'de ise pir-i fani olduğuna⁵⁴ vurgu yapmıştır. Bu tarihlerde yaşlılık dönemini yaşayan Râğıb'ın vefat tarihinin, bu tarihten sonra yaklaşık 100 yıllık bir zamanı ifade eden 502/1108 olması mümkün olamaz.

d) Yine Râğıb'ın eserleri incelendiğinde, Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin meclislerine katılan edib ve âlim zatlardan ve yararlandığı kişilerden Şerif er-Radî (ö. 406/1015); Ebu'l-Kâsım Abdüssamed b. Babek(ö. 410/1019); Ebû Mansûr el-Cebbân (ö. 416/1025); Ebu'l-Kâsım b. Ebi'l-A'la (ö. 420/1029) gibi şahısları vermekte; en son ölüm tarihi olarak ise İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) ismini vermektedir. Bu tarihten sonraki herhangi bir kişiye atıfta bulunmamaktadır ki, aynı yüzyılın ortalarında vefat etmiş olan hemşehrisi Mufaddal b. Sa'd el-Mâferrûhî el-İsfahânî'nin, zamanlarına yetiştiği veya akranları olan yahut kendilerinden biraz sonraya kaldığı İsfahanlıları sayarken İbn Miskeveyh gibi onu da zikretmesi, bu hususu teyid eden en önemli delil

52 İbn Cevzî, *Muntazam*, IX/634.

53 Râğıb, *Zerîa*, 426.

54 Râğıb el-İsfahânî, *Dürretü't-Te'vil*, Râğıb Paşa, nr. 180, vr. 1a; *Hallü Mütешâbihâti'l-Kur'ân*, Esat Efendi, nr. 176, vr. 1a

niteliğindedir.⁵⁵ Bu durumda ilgili şahıslarla birlikte meclislere katılmış olan Râğıb'ın h. altıncı asırda vefat ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

e) Cevhercî'nin sözünü ettiği Müfredât yazmasındaki bilgiler de, 502 tarihini imkânsız kılmaktadır. İlgili yazmanın orta yerlerindeki haşiyede, “yazmanın Râğıb'ın hattı ile 409/1018 yılında yazıldığı; Râğıb'ın İsfahan kasabasında 343 yılının Recep ayı başlarında doğduğu; 412/1021 yılında da vefat ettiği” bilgileri yer almaktadır⁵⁶ ki, bu notun bilgi değeri kesinlik ifade etmese de, Suyûtî'nin 5. yüzyılın başları belirlemesiyle uyuşması açısından önemlidir.

Şimdi elimizdeki bir kısım verilerden ve ipuçlarından hareketle Râğıb'ın ölüm tarihini belirlemeye çalışalım.

1. Adnân Cevherci, yukarıda doğumunda sözünü ettimiz 409 tarihli yazmanın hamışindeki notta “...412 yılında vefat etmiştir.” denildiğini nakletmektedir.⁵⁷

2. Râğıb, “Muhâdarât” isimli eserinde h. 385 tarihinde vefat eden Isfahân veziri Sâhib b. Abbâd'ın yerine geçen Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim el-Dabbî'nin(ö. 399) huzurunda yapılan meclislerine (bilimsel ve edebî toplantı) referans göstermektedir.⁵⁸ Bu toplantılarda dönemi aşağı yukarı tespit edebileceğimiz birçok bilim adamı, şair ve dilci bulunmaktadır. Örneğin Ebu'l-Kâsım b. Ebî Alâ (ö. 420), Abdu's-Samed b. Babek (ö. 410) gibi şahıslar, Sâhib b. Abbâd'ın meclislerinde bulunan şahıslardır⁵⁹ ki Râğıb da kitaplarında bu şahısları zikretmektedir.⁶⁰ Ayrıca Sâhib b. Abbâd'a referansları da mevcuttur.⁶¹

3. Râğıb'ın eserlerini taradığımızda kendisinden faydalandığı ve nakilde bulunduğu bilim adamlarının en geç tarihli olanları da bu konuda bize fikir verecektir. Râğıb, eserlerinde Halil b. Ahmed (ö. 175), Sibeveyh (ö. 180), Asmai (ö. 216), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam (ö. 224), Ebû Muhammed et-Tevzi (ö. 230), İbn Arabî Muhammed b. Ziyad (ö. 231), İbn Sikkit (ö. 244), İbn Kuteybe (ö. 276), Mubarrad (ö. 285), Sa'leb (ö. 291), Zeccac (ö. 311),

55 Bkz. Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahânî, *Mehâsinu İsfahân*, nşr. Celâlüddin et-Tahrânî, Tahran 1312/1933, s. 27, 32, 34

56 Cevhercî, “Re'yün”, s. 194.

57 Cevhercî, “Re'yün”, s. 194.

58 Râğıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-Üdebâ ve Muhâverâtü'ş-Şuarâ ve'l-Büleğâ*, Beyrut, ts., I/68.

59 Bkz. Se'âlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed, *Yetîmetü'd-Dehr fi Mehasini Ebli'l-Asr*, tah. Müfid Muhammed Kamiha, Beyrut, 1983/1403, III, 256, 270, 329.

60 Râğıb, *Muhâdarât*, I, 86; II, 706. Ayrıca bkz. *Müfredât1*, s. 72.

61 Örneğin bkz. Râğıb, *Tafsîl*, s. 50; Râğıb, *Meratib*, vr 2; Râğıb, *Risâletü Edeb*, vr 1; Râğıb, *Muhâdarât*, I/302; II/487.

Ahfeş-i Asğar (ö. 315), İbn Dureyd (ö. 321), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377), İbn Fâris (ö. 395), Ebû Mansur el-Cebban Muhammed b. Ali b. Ömer (ö. 416 sonrası) gibi çoğunluğu dilci olan bilim adamlarının yanında en son olarak Ebu'l-Kâsım b. Halil b. Ebî Alâ (ö. 420)'ye ve İbn Miskeveyh (ö. 421)'ye atıfta bulunmaktadır.⁶² Râğıb'ın kendisine atıfta bulunduğu veya referans gösterdiği 421 tarihinden sonra vefat eden herhangi bir müellifi tespit edemedik.

Bütün bu verileri dikkatlice karşılaştırdığımızda 385 yılında vefat eden Sâhib b. Abbâd'ın yerine geçen Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin (399)'un bilimsel meclislerine fiilen katılmış olması, bu noktada önemlidir. Buna paralel olarak Râğıb'ın eserlerinde yer alan ve bu toplantılara katılan ulemâ ve ediplerin en son tarihlileri, 420 tarihli İbn Ebî Alâ ve 421 tarihli İbn Miskeveyh'dir. Bu durumda biz, buradan hareketle 420'li tarihlere kadar Râğıb'ın yaşadığını söyleyebiliriz. Hal böyle olunca Cevhercî'nin Râğıb'ın vefat tarihi için Müfredât'ın bir yazmasındaki nottan naklettiği 412 bilgisinin, çok sonraları kaydedilmiş çok yakın bir tarih olduğu düşünülebilir. Öte yandan Müfredât'ın editörü Safvân Davûdî'nin bir kısım değerlendirmelerden hareketle tespit ettiği yaklaşık 425 tarihi⁶³ elimizde bulunmaktadır. Bizce de Râğıb, 421 tarihinden sonraki yıllar içinde vefat ettiği doğru gibi gözükmektedir ki bu Suyûtî'nin verdiği 'beşinci asrın başlarında vefat ettiği'⁶⁴ bilgisiyle örtüşmektedir. Öte yandan Zehebî, tam olarak vefat tarihini bilmediğini ifade etmekte, vefat tarihlerini 440 tarihiyle başlatıp 470 ile bitirdiği 42. tabakanın içinde sokmakta, kendisini -vefat tarihleri sıralı olmamakla birlikte- 450 vefatlı Melik er-Rahim isimli zat ile 447 vefatlı Rafîzi Keraciki arasında zikretmektedir.⁶⁵ Ne var ki Zehebî'nin 'Onun vefat tarihi ile ilgili bir bilgiye ulaşamadım' ifadesinden hareketle Zehebî'nin bu yerleştirilmesinin takribi olduğunu söylemek durumundayız. Dolayısıyla Râğıb'ın ölümü için kesin bir tarih veremezsek de, yaklaşık olarak beşinci asrın ilk çeyreğinde bir tarihte vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Bütün bunların yanında Râğıb'ın ölüm tarihi konusunda Cevhercî, ilgili yazmadan hareketle Suyûtî'nin verdiği "5. asrın başları" nı kabaca kabul ederken, ölüm tarihi ile ilgili verileri değerlendiren Sârîsî, bir yazma eserindeki "vefat tarihinin 406/1015"; bir diğerindeki "ömrünün altmış altı yıl olduğu" kayıtlarını Suyûtî'nin 5. asrın başları ifadesiyle birleştirerek yaklaşık bu sıralarda vefat ettiğini benimsemektedir.⁶⁶ Ama Müfredât'ın muhakkıkı Dâvûdî, söz konusu yazmada nüshadaki 412 ölüm tarihinin, Ebû Mansûr el-Cebban'ın

62 Râğıb, *Müfredât I*, s. 92, 164, 264, 309, 317, 376, 457, 848.

63 Râğıb, *Müfredât I*, (muhakkıkın girişi), s. 38.

64 Suyûtî, *Buğye*, II/297.

65 Zehebî, *Siyer*, XVIII/120.

66 Sârîsî, *Râğıb*, s. 42-46

416 yılında İsfahan'da okuttuğu Şamil'inden Râğîb'in nakil yapmış olması; Müfredât'tan sonra Durre'yi kaleme almış olması; Râğîb'in eserlerinde en son zikrettiği şahsın ölüm tarihinin 421 olması sebebiyle uzak görür ve yaklaşık 425/1033 yıllarında vefat ettiği sonucuna varır.⁶⁷ Kanaatimizce Râğîb'in vefat yılını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da, eldeki verilerin ve ipuçlarının tümünün, 5. asrın ilk çeyreğini (400'lü yıllar) kesin olarak göstermektedir. Hal böyle olunca, Râğîb'in, İsfahan'ın Büveyhî saltanatından başlayıp yıkılışından sonra Kakuyiler ve Gazneliler devrine kadar yaşadığı söylenebilir.

Sârîsî, bir yazma nüshada Râğîb için "altmış altı yaşında öldüğü" kaydedildiğini söylemektedir.⁶⁸ Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, Cevhercî, de bir yazmanın kenarına düşülen notta Râğîb'in 343 yılında doğduğu, 412 yılında da öldüğünün yazılı olduğunu nakletmektedir. Cevhercî'nin verdiği doğum ile ölüm tarihi arasında 69 yıl bulunurken, Sârîsî, 66 yıl olarak vermektedir. Doğum tarihinin doğru olduğunu varsayarsak, bu durumda Râğîb, 409 yılında vefat etmiş olmaktadır ki, ilgili yazmanın yazım tarihine denk düşmektedir. Ölüm tarihinin doğru olduğunu kabul edersek, bu durumda 340 yılında doğmuş olduğu ortaya çıkacaktır.

Peki nerede ve nasıl vefat etmiştir? Nerede öldüğüne dair Âmilî, Ravzâtu'l-cennat'tan naklen, "İsfahânda değil, Bağdat'ta vefat etmiştir." derken, Zirikli, "Endülüste Katande (قائدة) olayı gerçekleşince, gazi olarak bu olaya şahit olmuş, burada şehit edilmiştir"⁶⁹ demektedir. Görüldüğü üzere biri Bağdat'ta, öteki Endülüste olmak üzere iki mekân gösterilmiş, birinde şehit edildiğine vurgu yapılırken ötekinde normal bir ölümden söz edilmektedir. Ancak Zerî'a muhakkık'ın Zirikli'ye atfederek verdiği "Bağdat'a gidip orada kadılık yaptı; Endülüste meydana gelen Kutende vakasına gazi olarak katıldığı ve orada şehit düştüğü" şeklinde naklettiği bilgiyi Zirikli, Râğîb için değil, İbn Sükkere(ö. 514/1120) için zikretmektedir.⁷⁰ Çağdaş bazı araştırmacılar, İsfahânî'nin Bağdat'ı ziyaret ettiğine veya doğum yeri olan İsfahan'dan ayrıldığına dair hiçbir kesin delil bulunmadığını ileri sürerken⁷¹ bazıları da Bağdat'a uğradığının veya burada yaşadığının kesin olduğunu;⁷² Zerî'a'nın bir yazmasının ilk sayfasında "altmış altı yaşında iken Bağdat'ta vefat ettiğinin" kayıtlı

67 Râğîb, *Müfredât 1*, (muhakkıkın girişi), s. 37-8

68 Sârîsî, *Râğîb*, s. 46.

69 Zirikli, *Alâm*, II/255.

70 Zirikli, *Alâm*, II/255

71 Rowson, E. K., "al-Râğhib al-İsfahânî", *Encyclopaedia of Islam*, VIII, 389-390, VIII, 389.

72 Sârîsî, Ömer Abdurrahman, "Re'yün fi Tahdidi Asri'r-Râğîb el-İsfahânî", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-Luğati'l-Arabîyye el-Ürdüni*, Amman, 1981, IV/11-12, s.58

olduğunu belirtir.⁷³ Âmilî ise, Ravzâtu'l-Cennat'tan naklen, "İsfahanda değil, Bağdad'da vefat ettiğini" benimser.⁷⁴

Bu kısım ile ilgili son bir istifham kaldı: Biyografi yazarları neden Râğıb'a yer vermemişlerdir? Gerek çağdaşları gerek sonraki biyografi müelliflerinin Râğıb hakkında suskun kalmalarını izah çerçevesinde, resmî bir görevinin bulunmaması, İsfahan dışında devrin pek adını duyurmayan bir İran kentinde yaşamış olabileceği gibi ihtimaller ileri sürülmüştür. Herhangi bir mezhep veya fırkanın bayraktarlığını yapmamış olması da önemli bir ihtimal olarak durmaktadır. Daha önemli bir sebep olarak Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e olan saygı ve sevgisinden dolayı Sünnî çevrelerce Şîî sayılıp ihmal edilmesi akla gelirse de klasik Şîa kaynaklarının da ona yer vermediği dikkat çekmektedir.⁷⁵ Bir başka sebep olarak ise mu'tezilî olduğu iddiası gösterilmektedir. Muhtemelen Râğıb'ın devlet erkânından ve resmi görevlerden uzak duruşunun; kişilik olarak mütevası ve şöhreti sevmeyen bir tip olmasının da bunda etkisi büyük olsa gerektir. Kanaatimizce, Râğıb'ın ihmalinde en önemli etken, sünnî bir alim olarak Şî'î Büveyhî hakimiyetinde yaşamış olmasından hareketle "şî'îlik"le itham edilmesidir. Dolayısıyla Râğıb, sünnî kesim tarafından Şî'î muhitinden dolayı dışlanmış; şî'îler tarafından ise şî'î bir muhit içinde sünnîliğini korumasından dolayı dışlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Birincisini, Suyutî'nin onu şî'î olarak bildiğini; sonradan gerçeği öğrendiği şeklindeki ifadesinden çıkarsamak mümkün olduğu gibi, ikincisini de Sâhib b. Abbâd ve Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin meclislerine katılmasına karşın pek iltifat görmediğine; ters düş-tüğünde de hemencecik hapisle cezalandırmasından anlamak mümkündür.

4. Hayatından Kesitler

Hayatının ilk yılları, ailesi, yetişmesi, hocaları ve talebeleri ile ilgili kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır.

Yukarıda yaklaşık olarak Râğıb'ın doğumunu 340'lı yıllar; ölümünü de 420'li yıllar olarak tespit ettiğimize göre, Râğıb'ı tarihteki yerine -kabaca olsa da- yerleştirmeye çalışalım. Tarih olarak İsfahân, hicri IV. asrın başlarında Ziyâîlerden sonra Büveyhîlerin eline geçmiş; sırasıyla İmâdu'd-devle Ali (320-323), Rüküddevle Hasan (323-366), Müeyyüddevle (366-373), Fahru'ddevle Ali (373-387), Şemsuddevle(387-412), Semâuddevle (412-419) İsfahân'a emirlik yapmıştır. 419 yılında İsfahân, Kakuyîlerin eline geçmiştir.

73 Sârisî, *Râğıb*, s.32

74 Âmilî, *Ayânü's-Şîa*, XXVII/220, 228.

75 Sârisî, "Re'yün", IV/11-12, s. 71-73

421 yılında ise Gazneli Mahmud tarafından Gazneli topraklarına katılmıştır.⁷⁶

Bu bilgilerle Râğıb özelinde tespit ettiğimiz bilgileri harmanladığımız zaman şu tablo ortaya çıkmaktadır: Eğer, Cevhercî'nin tespit ettiği yazma eserin hamışındaki 343 tarihine itibar edersek, Râğıb'ın doğum yılları tahminen Büveyhî Rüküddevle Hasan'ın emirliği dönemine (323-366) rastlamaktadır ki bu dönem, Râğıb'ın çocukluk ve gençlik yıllarına tekabül etse gerektir. Müeyyidüdevle zamanında (366-373) Râğıb, gençlikten yetişkinliğe geçtiği dönemi yaşamıştır. Fahruddevle ile beraber artık olgunluk dönemindedir. Ve vezir Sâhib b. Abbâd(385)'dir. Râğıb'ın bu döneminde Sâhib b. Abbâd'ın meclislerine katıldığını görüyoruz. Şemsudevle döneminde Râğıb, yaşlılık dönemindedir. Bu dönemde de vezir Ebu'l-Abbas ed-Dabbî(385-399)'dir. Râğıb'ın bu vezirden stajışle eserlerinde söz ettiğini, aynı zamanda meclislerine katıldığını görüyoruz. Kanaatimizce bu dönemden sonra da Büveyhîlerin son dönemi olan Semauddevle (412-419) dönemini de görmüş; hatta hayatının son yılları hicri beşinci asrın ilk çeyreğine tekabül edince Kakuyiler(419-421) dönemini yaşamış, Gaznelilerin de ilk dönemlerine yetişmiş olabilir.

Bazıları, Şamil adlı dil kitabını kendisinden okuduğu Ebû Mansûr el-Cebbân el-İsfahânî, İbn Miskeveyh ve İbn Fûrek el-İsfahânî'nin hocaları arasında olabileceğini ifade etmektedir.⁷⁷ Buna belki, Muhâdarât ve öteki risâlelerinde üstad diye söz ettiği Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'yi eklemek mümkündür.

Müellifin hayatının bir döneminde Vezir Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî ile bir konuda mücadelesi neticesinde hapsedildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu hadiseye, iki eserinde temas edilmektedir.

Râğıb, *Merâtibu'l-Ulûm* adlı eserinde şöyle demektedir: “Şeyh Fadıl'ın (Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî?)'in bir kısım meselelerde farklı düşündüğünü görmem, beni büyük bir şaşkınlığa itti. Bu meselelerden biri, “kuvvet” kelimesini filozofların kullandığını sebep göstererek bu lafzı kullanmamdan hoşlanmaması; bunun yerine “kudret” kelimesini kullanmamı istemesiydi. Sanki o, elit tabaka şöyle dursun, avamın örfünde bile var olan bu iki kelime arasındaki farkı bilmiyor gibiydi. Bazen kapalı ve imalı sözlerle; bazen de açık ifadelerle taraftarlarına ve tebasına karşı küçük düşürerek ve aşağılayarak beni tüketmeye çalışıyordu. Benim ona ağır / dolu cümlelerle cevap verdiğimi görünce söz üstüne söz katıyordu. Ben ise bana

76 Bkz. Özgüdenli, Osman Gazi, “İsfahân”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/499, 501; Merçil, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI/497.

77 Bkz. Şiddî, Adil b. Ali b. Ahmed, *Tefsîru'r-Râğıb el-İsfahânî: Tabkik ve Dinase Min Evveli Sureti Al-i İmran hatta nihayet il-Âyet 113 min suretil maide*, Camiatu Ummi'l-Kura, Külliyyetü'd-Da've ve Usûli'd-Din, Kitab ve's-Sünne Bölümü, Doktora tezi, Mekke, 1417, 66-67

*karşı büyük şeyhin taraftarlarının hakikatte ayıpla karşılanacak bir şeyle karşılık vereceklerine ihtimal vermiyordum.*⁷⁸

Anlaşılan o ki Râğıb ile vezir arasında bir ihtilaf çıkmış ve o geri çekilmek yerine vezir ve taraftarlarıyla münazara yapmıştır. Bu ise vezirin hoşuna gitmemiş ve Râğıb hiç ummadığı bir şeyle karşılaşmıştır ki o da hapse gitmektir. Bunu da yine Râğıb'ın diğer bir eserinin mukaddimesine düştüğü şu notlardan anlıyoruz:

*“Bir halvete (yalnızlık) maruz kaldım ki bu halvetin vahşetinden Kur’ân’la kurtuldum. Kur’ân’la ünsiyet kurmasaydım, o vahşi halvetten kurtulmam imkânsızdı. Ben bir zaman sonra “Kitabu Me’âni’l-Ekber” yazdım; “İhticâcu’l-Kırâat”ı imla ettim. Bu halvet, bir göz halvetiydi; kalp halveti değildi. Zorbacaydı; iradi değildi; tamamen baskıcı ve kahrediciydi. Zihnim allak bullak; arzularım darmadağık olmuştu.”*⁷⁹ ifadelerden anlaşılacağı üzere, Râğıb, vezir ve taraftarları ile yaptığı münakaşa sonucunda onlar tarafından zorla ve baskıyla hapse gönderilmiştir. Ne yazık ki bununla ilgili detaylar (hapse ne zaman girdi, ne kadar kaldı vb.) hakkında bilgiye sahip değiliz.

II. Kişiliği ve Özellikleri

Râğıb'ın fiziki ve ruhi yapısıyla, sosyal hayatıyla ilgili olarak kişisel özellikleri hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden, biz burada hem kendi eserlerinden, hem de öteki kaynaklardan elde edebildiğimiz bilgilerden hareketle -olduğu kadarıyla- bir Râğıb kimliği çıkarmaya çalışalım.

Safadî, onun “fudela”dan (=saygın, âlim, itibarlı) biri olduğunu⁸⁰ kaydetmektedir. Hansârî, onun hakkında şöyle demektedir: “Onun kıymeti, tarif edilmeyecek kadar yüksek, betimlenmeyecek kadar meşhurdu. İnsanların ve yöneticilerin/ elit kesimin takdiri ise onun hakkında bir efsane olacak niteliktedir.”⁸¹

Sârîsî, Zerî’ a isimli eserinin bir nüshasına kaydedilen bir nottan hareketle, onun ruhî ve ahlakî özelliklerinin çok güzel olduğunu, insanlarla olan iyi ilişkileri hasebiyle insanları kendisine meftun ettiğini ifade etmektedir.⁸²

Hallu Müteşâbihâti’l-Kur’ân adlı eserinin bir yazmasının son sayfasına kaydedilen “Onun, halka vaaz ve öğütler verdiği, talebelere ders verdiği, kıy-

78 Râğıb, *Müfredât I*, s. 30 (Râğıb, *Meratibu’l-Ulûm*, vr 2’den naklen).

79 Râğıb, *Müfredât I*, s. 29 (Râğıb, *Hallu Müteşâbihâti’l-Kur’ân*, vr 1’den naklen).

80 Safedî, *Vaîf*, XIII/45.

81 Hansârî, *Ravdâtu’l-Cennat*, III/186.

82 Sârîsî, *Râğıb*, s. 33.

metli kitaplar ve risâleler yazdığı, ilginç münazaralarda bulunduğu, Hindistan ve başka yerlere yolculuk yaptığı; Nisabura dönerken, yolda 406 yılında vefat ettiğini; sonra da Nisabur'a nakledilip defnedildiği⁸³ şeklindeki notlardan hareketle ilmîni halka vaaz ve irşad yoluyla aktardığı, talebeler yetiştirdiği ve bilimsel toplantılarda münazaralarıyla dikkat çektiğini Sârîsî, kaydetmiş ise de⁸⁴, Şiddi ilgili yazmayı incelediğini; bu kaydın İbn Furek'e ait olduğu kaydedilen "Hallü Müteşâbihâtî'l-Hadis" adlı yazmada bulunduğunu; dolayısıyla verilen bilgilerin İbn Furek'le alakalı olduğunu; Râğîb'le hiçbir ilişkisinin bulunmadığını kaydeder.

Zehebî, onun "zekî" olduğunu kaydetmektedir⁸⁵ ki, *Hallü Müteşâbihâtî'l-Kur'ân* adlı eserin yazmasının son sayfasındaki "ilginç tartışmaları" da bunu desteklemektedir.⁸⁶ Daha önce verdiğimiz vezirin meclisindeki bilimsel toplantılarda Râğîb'in münazaralara bilfil katıldığını, bildiklerini çekinmeden söylediğini; hatta bu uğurda hapse bile girdiğini müşahede ediyoruz. Bunun bir örneğini "kuvvet" kelimesi yerine "kudret" kelimesinin kullanmasının istenmesi neticesinde çıkan münazarada Râğîb'in kendi ifadesiyle "dolmuş dolmuş cümlelerle karşılık vermesi" neticesinde mahpus olmakla ödüllendirilmesi olayında görmekteyiz.

Bir başka örnek ise Râğîb'in Muhâdarât'ın da zikrettiği şu olaydır: Sâhib b. Abbâd'dan sonra onun yerine geçen Ebu'l-Kâsım b. Ebi'l-Ala'nın bir edebî meclisinde bulunduğu bir günkü olayı Râğîb şöyle anlatır: "*Ebu'l-Kâsım, kendisine aitmiş gibi bir şiiri inşad etti. Ne var ki daha önce de bu şiiri işitmiştik. Bunun üzerine bu konuda kendisine (bu şiir senin değil diye) itiraz edildi. O da 'Onu ben nazmettim, dilediğim kişiyi taklit ederim' dedi.*"⁸⁷ Burada her ne kadar Râğîb, meçhul şîşasıyla "itiraz edildi/ikaz edildi" demiş ise de bir önceki cümlede geçen "biz bu şiiri daha önce işitmiştik" ifadesinden hareketle burada "ikaz eden kişi"nin kendisi olduğunu, meçhul şîşasını ise tevazü kabilinden kullandığını veya en azından itiraz eden kimseler arasında yer aldığını söyleyebiliriz. Bütün bunlardan hareketle O'nun 'gözüpek, bildiğini çekinmeden söyleyen, zekî, mücadeleci ve hitabeti güzel' bir kişiliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Bir kısım eserlerinde geçen "*nefsinin arzularının esiri bir şahıs olmaktan Allah'a sığınırım*" gibi ifadelerinden onun "*övmeyi, meşhur olmayı sevmeyen*

83 Sârîsî, *Râğîb*, s. 33.

84 Sârîsî, *Râğîb*, s. 33.

85 Zehebî, *Siyer*, XVIII/120.

86 Sârîsî, *Râğîb*, s. 33.

87 Râğîb, *Muhâdarât*, I/86.

mütevazı bir kişilik” olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.⁸⁸ Öte yandan Hucvirî'nin nakline göre⁸⁹, şeyh olduğunu da düşünürsek, yukarıdaki ifadelerinin de işaret ettiği gibi, sufi bir duruşa sahip olduğu söylenebilir.

III. Mezhebî Mensubiyeti

Râğıb'ın mezhebî mensubiyeti bağlamında üç alandan söz edilebilir: a) İtikat, b) Amel ve c) Tasavvuf. Özellikle ilk ikisi üzerinde bayağı bir sis perdesi mevcuttur. Şimdi her üçünü açalım.

A. İtikâdî Mezhebi

İtikâd bağlamında “mu'tezilî” veya “şî'î” veya “sünnî-Eş'arî” olduğuna dair üç ayrı nispet bulunmaktadır. Şimdi bunları ele alalım.

1. Mu'tezilî Olduğu İddiası

Râğıb el-İsfahânî'nin kelâmî açıdan “mu'tezilî olduğu” iddia edilmiştir.⁹⁰ Ancak Râğıb'ın gerek kelâmî eserlerinde, gerekse öteki eserlerinde “Mu'tezilî fikirleri eleştirmesi” ve şî'î olduğuna dair hiçbir açıklamasının bulunmaması hasebiyle bu, ispatlanmamış bir iddiadan ileri gitmemektedir.

Örneğin Suyûtî, “her ne kadar inanç açısından mu'tezilî ve şî'î olarak suçlanmış ise de, onun sonraki ulemânın şahitliği ve eserlerindeki görüşlerinden dolayı sünnî olduğu anlaşılmaktadır” demektedir.⁹¹ Bir başka eserinde Suyûtî şunları kaydetmektedir: “Ben, onun mu'tezilî olduğunu sanıyordum. Sonunda İbn Abdisselâm'ın “el-Kavaidü's-Suğra”sının bir nüshasında Şeyh Bedruddin Zerkeşî'nin hattıyla şu ifadeyi gördüm: Fahrüddin Râzî, *Tesîsü't-Takdis*de Ebu'l-Kâsım Râğıb'ın ehl-i sünnet imamlarından olduğunu zikretmektedir.” Bunun üzerine Suyûtî, “bu son derece faydalı bir bilgidir; çünkü insanların birçoğu onu mu'tezilî sanıyor” demektedir.⁹² Gerçekten Fahrüddin Râzî, ilgili eserinde onun mu'tezilî olmadığını açık bir şekilde ifade etmektedir.⁹³

Öte yandan vakıa olarak Râğıb, Mu'tezilî âlimlerinden (Ebu'l-Kâsım Belhî, Ali el-Cübbâî, Ebû Müslim el-İsfahânî, Kâdî Abdülcebbar, Ebubekir Allâf, Ebubekir el-Eşâm gibi) eserlerinde iktibaslarla bulunarak onlardan faydalanmaktadır. Bu bağlamda mu'tezilî alimlerden etkilendiğini söylenebilir; ama bu,

88 Râğıb, *Muhâdarât*, I/7. Başka ifadeleri için bkz. Râğıb, *Muhâdarât*, I/110.

89 Hucvirî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcub*, Kahire, 1975, II/584.

90 Kannûci, *Ebcad*, III/68; Brockelmann, “Râğıb İsfahânî”, IX/593.

91 Suyûtî, *Muzhir*, I/160.

92 Suyûtî, *Buğye*, II/297.

93 Râzî, Fahrüddin, *Esâsü't-takdis*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire 1406/1986, s. 7; Brockelmann, “Râğıb İsfahânî”, IX/593.

onun mu'tezilî olduğu anlamına gelmez. Çünkü Râğıb, hem *Müfredât*'ında, hem de *el-İtikâd*'ında Mu'tezilî görüşleri eleştirmiş ve reddetmiştir.⁹⁴ Örneğin "irade-meşîet"⁹⁵, "münasebetü'l-iman bi'l-amel"⁹⁶, "ibda'-halk"⁹⁷, "zahir-batın"⁹⁸, "bekâ"⁹⁹, "taba'a-hateme"¹⁰⁰, "hulle-halil"¹⁰¹ ve "hayır-şerr"¹⁰², "ru'yetullah"¹⁰³ gibi konularda mu'tezilî görüşleri eleştirmiş, reddetmiştir. Aksi durum olsaydı, bunları savunması ve benimsemesi gerekirdi.

Bütün bunlardan en önemlisi, Râğıb'ın "İtikâd"ında "Mu'tezile'yi ehl-i bidat grubu içerisinde sayması"dır.¹⁰⁴ Dolayısıyla bidat ehli saydığı ve ehl-i sünnetin 'firka-i naciye' olduğunu söyleyen birisinin 'mu'tezilî' olduğunu söylemek anlamsız durmaktadır.

2. Şîi Olduğu İddiası

Râğıb el-İsfahânî'nin "şî'i" olduğu da iddia edilmiştir.¹⁰⁵ Bu iddia, özellikle şîi müellifler tarafından dillendirilmektedir. Örneğin Hansârî, "şî'liği konusunda ihtilaf edildiğini" söyledikten sonra bunun için müspet anlamda "Âl-i beyti çok sevmesini, onlardan rivâyette bulunmasını; onları methetmesini"; olumsuz anlamda ise "Hz. Ali'nin dışında halifelerden rivâyette bulunmamasını" delil olarak sunmaktadır.¹⁰⁶ Yine Âmilî, "şî'liğinin ihtilafı olduğunu" belirttikten sonra "*Hüseyin et-Tabressî'nin Kitabı Esrari'l-İmame adlı eserinin sonunda Râğıb'ın şî'i hükemadan olduğunu beyân ettiğini*" söylemektedir.¹⁰⁷ Âmilî, buna ilaveten mu'tezilî olduğu şeklindeki iddiayı da şî'liğini te'kit eden bir argüman olarak sunmaktadır.¹⁰⁸ Özetle Râğıb'ın -şî'i bir muhit olan-

94 Kelâmî meselelerdeki açıklamaları için örnek olarak bkz. Râğıb, *er-Risâle fi'l-İtikâd*, ed. Ehter Cemal Muhammed Lokman, Câmîatu Ummi'l-Kura, Mekke, 1401-2, s. 43, 54, 105; Râğıb, *Müfredât*, s. 15-6; 31, 39, 50, 67, 71, 74, 206, 220, 231-2, 398-9.

95 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 14-15; 398-9.

96 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 31-2.

97 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 50.

98 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 67.

99 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 74.

100 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 206.

101 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 220.

102 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 231-2.

103 Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 26.

104 Râğıb, *İtikâd*, s. 54.

105 Kannûcî, *Ebced*, III/68; Brockelmann, "Râğıb İsfahânî", IX/593.

106 Hansârî, *Ravzât*, III/197.

107 Âmilî, *A'yân*, XXVII/221.

108 Âmilî, *A'yân*, XXVII/222.

İsfahân'da doğup yaşaması, ehl-i beytten rivâyette bulunması, mu'tezililikle itham edilmesi sebebiyle (ğulat-ı Şîadan değil de) mu'tedil bir şi'î olduğuna hükmedilmiştir.¹⁰⁹ Hatta görünen o ki, sünnî kesimde de bu düşünce yer bulmuştur. 911 ölüm tarihli Suyûtî'nin "şi'î olarak suçlandığını, sonraki ulemânın şahitliği ve eserlerindeki görüşlerinden dolayı sünnî olduğu"nu¹¹⁰ ifade etmesi, bunun bir göstergesidir.

İddialara baktığımız zaman Râğıb'ın İsfahânlı olmasının, şi'îliği için yeterli bir argüman olduğu söylenemez. İsfahanda doğup büyüyen yetişen herkesin şi'î olduğunu söylemek imkân dâhilinde olmadığı gibi, Büveyhî şi'î ortamında Râğıb'ın itibar görmemesi ve ihmal edilmesi de bunu destekler. İlaveten Ehl-i Beyt'ten ve özellikle Hz. Ali'den rivâyette bulunması da,¹¹¹ aynıdır. Çünkü "ehl-i beyt" sevgisi, sadece Şîaya has bir olgu değildir; aynı zamanda ehl-i sünnet de, aynı sevgiyi beslemektedir; üstelik ehl-i beyt sevgisi, Hz. Peygamber'in bizzat kendi ifadeleriyle ümmetin hepsine mal ettiği bir husustur. Şi'îlik ithamını desteklemek için kullanılan ehl-i beyt dışındaki seleften ve özellikle halifelerden rivâyette bulunmadığı iddiası ise vakıyayla uyuşmamaktadır. Çünkü O, öteki halifeler Ebubekir, Osman, Ömer, Muaviye başta olmak üzere¹¹² seleften İbn Abbâs, İbn Mes'ud, Hasan Basri, İkrime, Şa'bi gibi birçok isimden rivâyette bulunmaktadır.¹¹³

Bütün bunların yanında onun şi'îliğini ortaya koyacak ifadelerine eserlerinde rastlamak mümkün gözükmemektedir. Örneğin Müfredât'ta "Ve üli'l-emri minküm"¹¹⁴ âyetindeki "ulu'l-emr", kelimesi için üç açıklama sunmaktadır ki bunlardan biri de, "el-eimme min ehli'l-beyt" şeklindeki açıklamasıdır.¹¹⁵ Yine "ehl" maddesinde "âlu nebi" terkiibini değişik şekillerde açıklamaktadır. En yakın anlam olarak "ekabirehu" verdikten sonra "ümme-

109 Bkz. Abbâs Muhammed Ahmed, *er-Râğıb ve Menbecuhu fi'l-Müfredât*, (Mastır tezi), İskenderiye, 1971, s. 70 vd.

110 Suyûtî, *Muzbir*, I/160.

111 Râğıb'ın eserlerine bakınca özellikle Hz. Ali olmak üzere Cafer-i Sadık ve diğer ehl-i beytten bolca rivâyet ettiği görülmektedir. Örnek olarak bkz. Râğıb, *Müfredât1*, s. 57, 83, 98, 107, 127, 131, 146, 183, 185, 215, 225, 236, 300, 337, 417, 445, 577, 582, 594, 667, 772, 864; Râğıb, *Zerî'a*, s. 37, 61, 62, 69, 86, 119, 126, 132, 144, 169, 172, 192, 231, 237, 244, 247, 254, 283, 286, 294, 308, 329, 334, 367, 405.

112 Bkz. Râğıb, *Müfredât1*, s. 84, 131, 145, 162, 226, 247, 296, 312, 417, 484, 558, 560, 578, 631, 633, 676, 754, 780; Râğıb, *Zerî'a*, s. 123, 141, 144, 202, 224, 278, 369.

113 Râğıb, *Müfredât1*, s. 60, 65, 75, 90, 92, 126, 137, 162, 172, 176, 178, 204, 212, 238, 250, 312, 359, 360, 363, 398, 445, 450, 457, 467, 487, 507, 535, 555, 582, 594, 606, 662, 668, 676, 677, 678, 702, 706, 709, 719, 722, 794, 803, 865, 879 vb.

114 4.Nisa, 59.

115 Râğıb, *Müfredât*, s. 30.

tim” anlamına geldiği şeklindeki görüşle ilgili olarak Cafer-i Sadık’la ilgili şu konuşmayı aktarmaktadır: “Cafer-i Sadık’a, “insanlar, bütün müslümanların nebinin âli olduğunu söylüyorlar” denince, o da “yalan söylemişler ve doğru söylemişler” der. Bunun üzerine “bunun anlamı nedir?” diye sorulunca Cafer de, “ümmetin tümü, onun alidir” demeleri konusunda yalan söylemişlerdir; ancak onlar, nebinin Şerî’atini uygularlarsa, ali olurlar” sözlerinde ise doğrudurlar.”¹¹⁶ demiştir.

Kanaatimizce bu ifadeler, onun şi’îliğini ortaya koyacak nitelikte değildir. Şi’î olmadığını ortaya koyan esaslı argüman, Râğıb’ın *İtikâd* adlı eserinde “Şîa”yı “ehl-i bidat” sınıfına sokması ve “onların imamet konusunda sapıklığa düştüğünü” açıkça ifade etmesidir.¹¹⁷

3. Sünnîliği (ve de Eş’arîliği)

Yukarıdaki iki iddianın gerçek olmadığı ortaya çıkınca Râğıb’ın ehl-i sünnet olduğu anlaşılmaktadır. Fırka-i naciyenin “ehl-i sünnet ve’l-cemaat olduğunu” açıklayan¹¹⁸ ve eserlerinde itikâdi bağlamda ehl-i sünnete aykırı fikirlere yer vermeyen Râğıb’ın ehl-i sünnet olduğunu¹¹⁹, hatta “Eş’arî” mezhebine mensup olduğunu kaynaklar ifade etmektedirler.¹²⁰ Eserlerini de bir sünnî olarak inşa etmiş olması da, bunu destekleyen bir unsurdur.

B. Amelî Mezhebi

Amelî(fikhî) mezhep olarak Şâfi’î mezhebine bağlı olduğu ifade edilmektedir.¹²¹ Bu bilginin dışında öteki tabakât kaynaklarında ve Râğıb’ın mevcut eserlerinde herhangi bir mezhebe mensup olduğuna dair bilgi olmadığı gibi, Râğıb’ın hukuk ve usûl ile ilgili bir eser yazdığına dair bir bilgiye sahip değiliz.

Şâfi’î mezhebine mensup olduğu bilgisi, eserlerinde çeşitli amelî mezhep imamların görüşlerine yer verdiği; bunun yanında Şâfi’î ve bu mezhebin imamlarının görüşlerini reddettiği örnekleri kanıt olarak sunulurken eleştirilmiştir, hatta reddedilmiştir.¹²²

116 Râğıb, *Müfredât*, s. 37-8.

117 Râğıb, *İtikâd*, s. 43, 54.

118 Râğıb, *İtikâd*, s. 43, 54.

119 Râzî, *Esasü’l-Takdîs*, s. 7; Suyûtî, *Buğye*, II/297; Brockelmann, “Râğıb Isfahânî”, IX/593; Kannûcî, *Ebced*, III/68.

120 Hansârî, *Ravzât*, III/187; Kürd Ali, *Künûz*, s. 268.

121 Bkz. Hansârî, *Ravdat*, III/186; Kürd Ali, *Künûz*, s. 268.

122 Râğıb, *Müfredât 1*; (muhakkıkın girişi), s. 16-7.

Gerçekten Râğıb, bazen bir mesele ilgili olarak –kabul ettiğini veya reddettiğini ifade etmeksizin- değişik mezhep imamlarının görüşlerini sunmaktadır. Örneğin “ع-و-د” maddesinde “*ellezine yuzahirune min nisaihim sümme yeudune lima kalu*”¹²³ zihar âyetinin “son kısmı” için Zahirilerin, Ebû Hanifenin ve Şâfi’î’nin görüşlerini yorumsuz nakletmektedir.¹²⁴

Öte yandan Râğıb, bazen Şâfi’î(ler)’nin görüşünü paylaşıırken, bazen de eleştirebilmektedir. Örneğin Müfredât’ta “t-h-r” maddesinde “*vela takrebuhunne hatta yedburne fe iza tedahharne...*”¹²⁵ âyetinde “*lafzen kadınlarla cinsel ilişkinin ancak temizlik (hayızdan kurtulma) ve temizlenmeden (gusûl) sonra mümkün olacağını*” söylemektedir ki¹²⁶, bu görüş, Şâfi’î’ye aittir.¹²⁷ Diğer taraftan yine aynı maddede geçen “*enzelna mine’s-semâi maen taburen*”¹²⁸ âyetindeki “tahûr” kelimesini bazı Şâfi’îlerin “mutahhir” anlamına geldiğini benimsemelerini “*bu, lafız cihetinden sahih değildir. Çünkü feul vezni, efale ve fe’le yapılmaz; sadece feule sülasi vezninden yapılır*” diyerek reddetmektedir.¹²⁹

Müfredât’ın muhakkıkı, bütün bunlardan hareketle Râğıb’ın Şâfi’î mezhebine veya muayyen bir mezhebe müntesip olmadığını; bütün mezheplere aynı mesafede olduğunu; hatta bir mukallid değil müçtehid olduğunu benimsemektedir.¹³⁰

Kanaaatimizce, Safvân Adnân Davûdî’nin kati olarak sunduğu bu görüşe ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Davûdî’nin söylediği gibi, Râğıb, mezhep farkı gözetmeksizin gerek itikâdi (ehl-i sünne, ehl-i beyt, havaric vb.) gerekse amelî (Şâfi’î, hanefi, maliki, hanbeli vb.) mezheplerinin imamlarının görüşlerine yer vermektedir. Bunları bazen kabul etmekte, bazen de reddetmektedir. Bu noktada ne İmam Şâfi’î’yi ve aynı mezhebe mensup fıkıhçıları bazı meselelerde eleştirmesi, ne de ötekilerin görüşlerini nakletmesi, onun bir mezhebe müntesip olmasını engelleyen bir unsurdur.

Öte yandan Râğıb’ın fıkıh ve usûlde tanınan ve otorite olan bir şahsiyet olduğuna dair bir bilgimiz olmadığı gibi, bunu eserleri arasında bu alanda hiçbir eseri bulunmaması da desteklemektedir. Fıkıhla ilgili meseleler ise öteki eserlerinde mecburen girmek durumunda kaldığı çok kısıtlı ve sayılı mesele-

123 58. Mücadele, 3.

124 Râğıb, *Müfredât1*, s. 593.

125 2. Bakara, 222.

126 Râğıb, *Müfredât1*, s. 525.

127 Bkz. Şâfi’î, Muhammed b. İdris, *Abkamu’l-Kur’ân*, Beyrut, tsz., s. 208; Kiya Herrasi, *Abkamu’l-Kur’ân*, Beyrut, tsz., I/137; Ebu’s-Su’ûd, *İrşad*, I/222; Âlûsî, *Ruh*, II/122.

128 25. Furkan, 48.

129 Râğıb, *Müfredât1*, s. 526.

130 Râğıb, *Müfredât1*, s. 16-7.

lerdir ki bunlar da onun fakih olduğunu göstermeye yetmez. Bütün bunlardan dolayı, Râğîb'in fıkhîta müçtehid olduğunu ve kendi mezhebi olduğunu söylemek zor görünmektedir. Bir tefsirci, dilci, mutasavvıf ve hekim olarak meşhur olan Râğîb'in -aksi bir bilgi olmadığını da dikkate alırsak Şâfi'î mezhebine müntesip olduğunu söylemek, daha doğru olacaktır.

C. Tasavvufi Meşrebi

Hucvirî onun, tasavvufi bir mezhebin şeyhi olduğunu nakletmektedir.¹³¹ Ancak bu bilgiye başka kaynaklarda rastlayamadığımız gibi, hangi tasavvufi ekol olduğunu da bilmiyoruz. Öte yandan tasavvufi hayatının 'hal' (içsel) boyutu konusunda bir açıklık olmasa bile, 'kal' (sözel) tarafını verdiği ahlaki eserleriyle ortaya koymuştur. Özellikle Zerîa ve Tafsil adlı eserleri bunun en önemli göstergesidir.¹³²

Öte yandan Râğîb, takabat kaynakları tarafından genellikle "mütekellim" ve "mutasavvıf" olarak nitelenmektedir.¹³³ Bilindiği gibi, gerek kelâm, gerekse tasavvuf "eşyanın hakikatinin araştırılması" noktasında felsefeyle örtüşmekte; bu bağlamda her iki alanın felsefi boyutu bulunmaktadır. Dolayısıyla i'tikâdın felsefi boyut kazanarak kelâma dönüşmesi ve tasavvufun zühd hayatından varlığın anlaşılmasına kayarak felsefileşmesiyle her mütekellim ve her mutasavvıfın aynı zamanda bir filozof olduğu sonucuna varılabilir. Râğîb'a da özellikle ahlak ve tasavvuf alanındaki çabaları cihetinden bir filozof gözüyle bakılabilir ki, Şehrezûrî onu, "eserlerinde şeriat ile hikmeti cemedan şahsiyet" olarak tanımlamaktadır.¹³⁴ Şi'î âlimler ise onun "hukema-i Şîa"dan biri olarak sunmaktadırlar.¹³⁵

131 Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcub*, II/584.

132 Râğîb'in ahlak sahasındaki yeri üzerine bir doktora tezi hazırlanmıştır. Yasien, Mohamed, *The Ethics of al-Raghib al-Isfahani, his Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah, Translated with Notes and Introduction*, Ph.D. Thesis, Frankfurt, Johann Wolfgang Goethe University, 2000. (Mail yoluyla irtibat kurduğumuz müellifin ifadesine göre tez, *The Path to virtue The Ethical Philosophy of Al-Raghib Al-Isfahani* ismiyle yayım aşamasındadır.) Bunun yanında aynı yazarın Râğîb merkezli şu çalışmaları bulunmaktadır: Yasien, Mohamed, "The Unifying Thread: Intuitive Cognition of the Intellect in al-Farabi, al-Isfahani & Al-Ghazali", *Journal of Islamic Science*, 12(2): 27-47, July-December 1996; Yasien, Mohamed, "Reason and Revelation in Al-Raghib al-Isfahani", *Muslim Educational Quarterly*, 16(1): 41-49, 1998; Yasien, Mohamed, "The Moral education of Isfahani", *Plato's Philosophy of Education and Its relevance to Contemporary Society & Education in the Ancient World* (ed. J.D. Gericke & J.D. Maritz). Pretoria: South African Society of Greek Philosophy and the Humanities. 2: 243-267, 1998; Yasien, Mohamed, "Function of the Intellect: Isfahani's Definition of Arabic Terms", *Journal of Islamic Science*, 15(1-2):135-143, January - December 1999.

133 Zehebî, *Siyer*, XVIII/120-1; Edirnevî, *Tabakât*, s. 168;

134 Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervah*, II/44.

135 Âmilî, *A'yân*, XVII/221.

Râğıb'ın filozof olarak değerlendirilmesi, onun eserlerinde akla önem vermesinden ve filozofların görüşlerine itibar etmesinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Hatta bu yüzden de kendisi "itizal" ile suçlanmıştır. Ancak biz Râğıb'ın "şeriat ile hikmeti" cemetmesine ve akla önem vermesine yoğunlaştığımızda, daima önce nakle itibar ettiğini; hukemanın görüşleriyle nakli desteklediğini; akli da naklin anlaşılmasına bir vasıta olarak değerlendirdiğini çıkarılabiliyoruz.¹³⁶

IV. Bilimselliği ve Yetkin Olduğu Bilimsel Alanlar

A. Bilimsel Kişiliği ve Çok Yönlülüğü

Râğıb; dilci, mütekellim, mutasavvıf, filozof/hekîm (ahlakçı) ve müfessir sıfatlarına layık olan muhakkık, mütehasıs bir ilim adamı olarak görülmektedir.¹³⁷

Zehebî, onun bilimselliği ve çokyönlülüğü hakkında aşağıdaki ifadelerle yer verir: "Râğıb, otoriter bir bilim adamı (el-allametü'l-mahir), mükemmel bir araştırmacı (el-muhakkıku'l-bahir), son derece zeki bir kelâmcı/teolog (min ezkiya'l-mütekellimin)'dur."¹³⁸ Hansârî, Zehebî'nin ifadelerine şunları ilave eder: "İmam, edib, hafız, Arap dili, hadis, şiir, ahlak, felsefe, kelâm ve benzeri sahalarda yazan bir müellif"¹³⁹ Beyhakî ve Şehrezuri ise şunları söylemektedirler: "O, İslâm hukuku ile İslâm Felsefesini barıştıran biriydi; kendine ait birçok akli/rasyonel çıkarımları mevcuttur."¹⁴⁰ Safadi ise şunları kaydetmektedir: "O, bütün (İslâmi) bilim dallarında otoriter ve yetkin bilim adamlarından biriydi. Zaten değişik alanlardaki birçok kitabı da, onun bilimsel yetkinliğini ve kapasitesini göstermektedir."¹⁴¹ Mu'cemu'l-Üdebâ sahibi ise, onun "bilimlerdeki otoriterliğini" tekrarlamaktadır.¹⁴²

Son olarak yukarıda da naklettiğimiz gibi, *Hallu Müteşâbihâti'l-Kur'ân* adlı eserinin bir yazmasının son sayfasına kaydedilen nottan anlaşılacağı üzere, kısmen de olsa halka ve talebelere yönelik dersler verdiği, felsefi ve kelâmi tartışmalara katıldığı, birçok alanda eserler kaleme aldığı görülmektedir.¹⁴³

136 Râğıb'ın bütün kitaplarında tavrı bu olmakla beraber akli naklin hizmetine vermesi, şeriat ile hikmeti birincinin lehine cemetmesi konusunda örnekler için bkz. Râğıb, *Zerî'a*, 125, 247, 140, 232, 244, 321.

137 Zehebî, *Siyer*, XVIII/120-1; Edirnevî, *Tabakât*, s. 168;

138 Zehebî, *Siyer*, XVIII/120.

139 Hansârî, *Ravdat*, III/186.

140 Beyhakî, *Tarih*, s. 112. Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervah*, II/44.

141 Safedî, *Vafi*, XIII/45.

142 Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, Beyrut, 1955-57, XVIII/260

143 Sârisî, *Râğıb*, s. 33.

Bilimsel yönüyle ilgili kaynakların bu genel açıklamaları yanında Râğıb'ın eserlerinden hareket ederek, onun tefsîr, Kur'ân ve kırâat (*Câmi'u't-Tefsîr, Mukaddimetü't-tafsîr, Hallu Müteşâbihâti'l-Kur'ân, Tahkik al-Beyân, İhticâc al-Kırâat vb.*); teoloji-kelâm (*el-İ'tikâdât, er-Risâle fi Âdâbi'l-Münazara*); Arap dili ve edebiyatı (*Mecmâ'u'l-Belâğa, el-Müfredât, Muhâdarâtul-Üdebâ vb.*), tasavvuf ve ahlak (*Tafsîlu'n-Neş'eteyn, ez-Zerî'a, er-Risâle fi Âdâbi Muhalatâti'n-Nâs, vb.*) ve başka alanlarda (*er-Risâle fi enne Fazile'tl-İnsan bi'l-Ulûm, Risâle fi Merâtibu'l-Ulûm ve'l-A'mâl, Şerhu Kelâmi Resulillah fi Hakki Ali b. Ebi Talib*) eserler ve risâleler kaleme alan çok yönlü, otoriter ve yetkin bir bilim adamı olduğunu söylememiz mümkün gözükmemektedir. Şimdi etkin olduğu alanlardaki durumunu anahatlarıyla sunalım.

A. Tefsîrciliği

Râğıb, dînî ilimlerin tefsîr sahasında önem arzeden bir şahsiyettir. Bu alanda hacimli bir eser olduğu vurgulanan¹⁴⁴ bir tefsîri vardır ki, bu eser, bütünüyle günümüze ulaşmamış, Maide suresinin sonuna kadar yazma ve matbu olarak gelebilmiştir. Tefsîrini önemli kılan unsur, 32 fasıl halinde hazırlanmış olduğu tefsîr usûlüyle ilgili mukaddimesidir. İlk üç fasılda kelimenin taksimi; lafız-mana ilişkisine yoğunlaşır. Burada lafızların sınırlı; anlamların ise sonsuz olması öncülünden hareketle lafzın taksimatını ve dil alt yapısını sunar. Özellikle iştirâk-müşterek (çokanlamlılık) konusu üzerinde genişçe durur. Modern dönemlerde hermenötik alanında tartışılan metin-özne-nesne ilişkisine getirdiği açılım ilginçtir: Hitabın anlaşılması konusunda önemli üç afe-tin bulunduğunu; bunlardan birincisinin hitabın –müşterek veya hafî olması gibi- kendi yapısından (lafız veya anlamından); ikincisinin –Allah'ı tenzih ederek- metninin kastettiği anlamını tasavvur zayıflığı yönünden muhatıbdan (metin sahibi); üçüncüsünün ise ya hitabın kastettiğini anlamada özür-lü olması (anlayış kıtlığı); ya da zihninin başka şeylerle meşgul olması cihetinden muhataptan kaynaklandığını ifade etmektedir. Bunun bir devamı olarak, tefsîrde ihtilafın, ya lafzın iştirâkinden/çokanlamlılığından; ya müfessirlerin mezhebî duruşundan/dünya görüşünden; ya da müfessirlerin lafızdan manaya veya manadan lafza doğru yaklaşımlarından neşet ettiğine vurgu yapmaktadır. Bir başka fasılda kelimeler türlerinden (haber, istihbâr, emir, nehiy, talep, şefa-at) Kur'ân'ın ihtiva ettiklerini sunar. Kur'ân'ın beyân keyfiyetinde, özellikle müteşâbih âyetleri Arapçaya ve belâğata vakıf olanların anlayabileceğini; ama anlamının herkesin dil ve öteki alanlardaki bilgi seviyesine ve ihtisas alanlarına göre farklılaşacağını ifade etmektedir. Yorumlama faaliyeti açısından önem arzeden “tefsîr” ve “tevil” kavramlarının nüanslarını, tefsîrin daha çok lafız ve

144 Fîrûzâbâdî, *Bulğa*, s. 91; Kannûcî, *Ebcad*, II, 186

Müfredât'ta; te'vîlin ise anlam ve terkiplerde olduğu şeklinde netleştirir; tefsîri metin düzeyinde anlama; te'vîli ise daha geniş ve derinlere inme şeklinde algılar. Râğîb'in özellikle tefsîrinin bütün kısımlarına pratik olarak ilmek ilmek dokuduğu bir anlam etrafında odaklanan yakınanlamlı kelimelerin nüanslarının açıklanmasının metnin gerçek anlamını yakalamada önemli bir unsur olduğunu bir başlıkta detaylandırır ve aynı müsemmanın farklı isimlerle anılmasının farklı maksat ve anlamları öncelimesinden kaynaklandığına dikkat çeker. Sonraki iki fasılda hakikat-mecaz, umum-husus, muhkem-müteşabih kavramlarının tefsîr metodolojisi açısından kapsamını irdeler. Kur'an'ın ica-zına geniş yer verir; i'câzı, nazmın fesahati ve belâğati ile ilişkili olan i'câz; insanları muaraza yapmaktan menetme şeklindeki i'câz (sarfe görüşü) şeklinde iki kısma ayırır. Özellikle mutezileye nispet edilen sarfe görüşünü benimser ve temellendirmeye çalışır. Tefsîr ilminin önemli bir ilim olmasını, bir şeyin konusunun, yaptığı işin ve gayesinin önemli olmasına göre anlam kazanacağı öncülünden hareketle konusunun kalamullah olması; eylem şeklinin kapalı olan kısımlarının izharı ve maksadının ise dünyada Kur'an'a sınımsız sarılma; ahirette de gerçek saadete ulaşma olmasıyla irtibatlandırır. Bir kişinin Kur'an tefsîr edebilmesi için, sarf, iştikâk ve nahviyle dile, kırâate, sebep-i nüzuller başta olmak üzere âsâr ve ahbâra, sünnete, tüm elfâz bahsiyle usûl-i fıkha; furu fıkha, zühde, kelama, vehbi ilme sahip olması gerektiğini söyler.

Râğîb, tefsîrinde rivâyet tefsîrinin önemli unsurlarını kullanır; âyetleri, âyetlerle; hadislerle, sahabe-tabiiun kavliyle açıklar; kırâat farklılıklarının –sahih şazz ayırımına fazla itina göstermeden- anlam farklılıklarına işaret eder; -varsa- sebep-i nüzülü âyetlerin anlaşılmasına araç yapar; nesh olgusunu ilgili âyetlerde uygular. Dil açısından lafızların sarfi açılımlarına; etimolojik kökenlerine ve gramatik yapılarına önem verir. İstîşhad olarak şiirden zaman zaman yararlanır. Dirâyet açısından ahlak ve zühhd ile ilgili âyetlerin tefsîrinde sûfi geleneğin; inanç ve itikatla ilgili âyetlerin tefsîrinde kelimeler ve felsefecilerin; ahkâm âyetlerinin tefsîrinde fıkıh mezheplerinin görüşlerinden mümkün mer-tebe yararlanır. Gerek dil, gerekse yorum açısından benimsemediği görüşleri eleştirir. Râğîb'in tefsîri, geleneksel filolojiyi doğrudan felsefi gelenekten alınan kavramlarla; teolojik ve hukuki terminolojiyle; hatta sûfi geleneğin diliyle mükemmel ve yeni bir yolla birleştirmeyi becermiştir. Râğîb'in tefsîrini asıl kıymetlendiren husus, Mukaddime'de üzerinde durduğu "mütেকâripler arasındaki nüansların tespitini" hemen hemen her âyette pratik olarak uygulamasıdır ki, bu açıdan bir özgünlüğe ve orjinaliteye sahip olup, kendisinden sonra gelen (Şevkânî, Beydâvî, Suyûtî, Ebu's-Suûd, Âlûsî gibi) müfessirleri ciddi bir biçimde etkilemiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Râğîb'in tefsîri ve tefsîrciliği hakkında geniş bilgi için bkz. Ğurab, Muhammed Abdulaziz Besyuni, *Menhecû'r-Râğîbi'l-İsfahânî fi't-Tefsîri mea Tabkiki Mukaddimetihi ve tef-*

Tefsîr alanında Râğîb'ı önemli kılan diğer bir eseri, bir Kur'ân sözlüğü olarak Ğarîbu'l-Kur'ân geleneğine göre yazmış olduğu *Müfredât* ıdır. Ğarîbu'l-Kur'ân geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden Müfredât, bu gelenek için bir dönüm noktası olmuş, kendinden önceki literatürden birkaç açıdan farklılık göstermiştir. Önceki eserler tertip açısından Kur'ân surelerinin dizimini esas alırken, Müfredât alfabetik olarak düzenlenmiştir. Önceki Ğarîb literatüründe kelime stoku, ilk muhataplarca anlaşılmayan az sayıdaki Ğarîb kelimeler ile sınırlı iken Müfredât, Kur'ân kelimelerinin hemen hemen hepsini kapsayan hacimli bir Kur'ân sözlüğüne dönüşmüştür. Öncekilerde Ğarîb kelimeler, tek kelime ile karşılanırken Müfredât'ta sözlük mantığı ile ilgili kelimenin Kur'ân'da geçen tüm türevlerinin anlamları verilmiştir. Önceki Ğarîb sözlüklerinde âyetler ve diğer şevâhid kullanılmaz iken Müfredât'ta kelimeyle ilgili âyetlere ve destekleyici argümanlara çokça yer verilmiştir.

Müfredât, leksikolojik açıdan *Ğarîbu'l-Kur'ân* geleneğini aşan ve tüm Kur'ân kelimelerini türevleriyle açıklayan bir Kur'ân sözlüğü tiplemesi çizer. Bu özelliğiyle Arap dilinin kelime stokunun Kur'ân dışındakilere yer vermesi ile genel leksik kaynaklardan; Ğarîb kelimelerle sınırlamayıp tüm Kur'ân kelimelerini alması açısından da *Ğarîbu'l-Kur'ân* geleneğinden ayrılmaktadır. Müfredât, leksikografik (sözlük yapım sanatı) açıdan ise şu özelliklere sahiptir: Kur'ân'da geçen tüm kelimeler, sözlüğün maddelerine taşınmıştır. Tertibinde, Râğîb'ın da ifade ettiği gibi, alfabetik dizim esas alınmıştır. Madde tasarımı, kelimenin etimolojisine inilerek “asl...”, “me'hûzun min...”, “müştakkun min...” gibi ifadelerle önce hakikî anlamına yer verilmiştir. Kelimenin, Kur'ân'da geçen morfolojik (sarfi) türevlerinin tümü zikredilmiş; geçen morfolojik türeve uygun âyetler gruplandırılarak ilgili anlamla özdeşleştirilmiştir. Bunların ya-

sîri li sureteyi'l-Fatiha ve'l-Bakara, (Doktora), Camiatü Tanta, Külliyyetü'l-Adab, 1999; Serdar, Hind binti Muhammed b. Zahid, *Tefsîru'r-Râğîb el-İsfahânî min Sureti'n-Nisa Ayet 114 ve Hatta nihayeti Sureti'l-Mâide: Dirase ve Tahkik*, (Mastır), Camiatü Ümmi'l-Kur'a, Külliyyetü'd-Davet, Mekke, 1422, s. 59 vd.; Serdar, Hind binti Muhammed b. Zahid, “er-Râğîb el-İsfahânî ve Menhecüh fi't-Tefsîr”, *Mecelletü'l-Kırae ve'l-Marife*, sayı: 105, cüz: 2; Camiatü Ayni's-Şems, 2010, s. 227-247; Şiddi, Adil b. Ali, *Tefsîru'r-Râğîb el-İsfahânî min EVELİ Sureti Al-i İmran ve Hatta Nihayeti'l-Ayet 113 min sureti'n-Nisa: Dirase ve Tahkik*, Riyad, 2003, I/139 vd.; Abdullah b. Avvâd b. Luveyhik el-Mutîrî, *er-Râğîb el-İsfahânî ve Cühûdubu fi't-Tefsîr ve Ulûmu'l-Kur'ân*, (Mastır), Câmîatu'l-İslamiyye, Külliyyetü'l-Kur'ânî'l-Kerim, Kısmî't-Tefsîr, Medine, 1410, s. 174 vd.; Ferhat, Muhammed İkbâl Ahmed, *er-Râğîb el-İsfahânî ve Menhecüh fi't-Tefsîr mea Tahkiki tefsîrih: Sureti'l-Bakara*, (Doktora), Camiatü'z-Zeytuniyye, Tunus, 1998; Kiriş, Mustafa, *er-Râğîb el-İsfahânî'nin Mukaddimetü't-Tefsîr Adlı eseri ve Fatiha Suresindeki Uygulamasının Tefsîr Usulü Açısından Değerlendirilmesi*, (Mastır), Samsun, 2006; Temizkan, Abdullah, *Râğîb el-İsfahânî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, (Doktora), Ankara, 2008, Sârisi, Râğîb, s. 205 vd.; Demirci, Muhsin, “er-Râğîb el-İsfahânî ve Tefsîri”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 5-6, İstanbul, 1993.

nında kelimelerin *'teşbihî, isti'ârî, kinâî, mecâzî'* yan anlamlarına da (bazen *üstümilel uhbirel sümmiyel 'uniyel üridel üşirel qîle-yuqâlü* ifadeleriyle; bazen de *teşbih, isti'âre, mecâz, kinâyeye* kelimelerinin türevleriyle) işaret edilmiştir. Kısmen sentaktik açılımlara yer verilmiştir. Kelimelerin anlamlarını destekleme konusunda şevâhid olarak *"âyet, kıraât vechi, akvâlû's-selef, akvâlül-arab, nazım ve nesir pasajları, hadis metinleri"* yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Belirgin diğer bir özelliği, âyetlerde geçen kelimelerin leksik anlamlarının seçiminde Kur'ân bağlamına yoğun bir şekilde itimat etmesi; özellikle kelimelerin insan ve Allah arasındaki kullanımında teolojik tenzih anlayışının etkisiyle *"mebdemünteha"* ayırımına gitmesidir. Müfredât'ın, tıpkı Tefsîri gibi, en önemli yönlerinden birisi, kendi leksik yapılanması ve sunumu içerisinde yakınanlamlı kelimelerin nüanslarına yoğun bir şekilde ihtimam göstermesi;¹⁴⁶ bu açıdan kendisinden sonraki tefsîr, arap dili ve furûk geleneğine yön vermesidir.

Müfredât'la ilgili gerek sözlük tekniği açısından gerekse içerik açısından bir kısım eleştiriler yapılmış ise de, hem içerik açısından kendisinden önceki leksik, filolojik ve linguistik birikim esas olmak üzere tefsîr, nahiv, sarf, kıraât, mantık, hikmet, edeb, usûl, tevhid gibi birçok konuda arkasındaki merviyâtı ve birikimi sırtlanmış; hem de kaynak açısından önceki birçok isim ve eserden beslenmiştir. Bu özellikleriyle de hem sonraki ulemânın övgüsüne mazhar olmuş,¹⁴⁷ hem de Münâvî, Fîrûzâbâdî, Semîn gibi birçok *Ġarîbu'l-Kur'ân* ve *Kur'ân sözlüğü* müelliflerini; Ebû Hayyân, Ebu's-Su'ûd, Şevkânî, Bikâ'î, Beydâvî, Âlûsî, İbn Âşûr ve Elmalılı gibi dirâyet tefsîr yazarlarını; Zerkeşî ve Suyûtî gibi *Ulûmu'l-Kur'ân* müelliflerini ciddi bir şekilde etkilemiştir.¹⁴⁸

146 Münecid, Muhammed Nureddin, *et-Teradüf fi'l-Kur'ani'l-Kerim beyne'n-Nazariyye ve't-Tatbik*, Beyrut, 1997, s. 123, 134; Şayi', Muhammed b. Abdurrahim, *el-Furuku'l-Luğaviyye ve Eseruha fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Riyad, 1993, s. 190-194; Chaudhary, Mohammad Akram, "Al-Furuq al-Lughawiyyah: the culmination of a genre", *Islamic Studies*, 26/1, İslamabad, 1987, s. 67-8; Kara, Ömer, "Arap dilbilimindeki teradüf olgusunun Furuk Paralelinde Tarihsel Süreci ve Arka Planı-el-Furuku'l-Luğaviyye'ye Giriş-I", *Ekev Akademik Dergisi*, yıl: 7, sayı: 14, Erzurum, 2003, s. 214 vd.; Kara, Ömer, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Yakınanlamlılık ve Nüans –Râğib el-İsfahânî Örneği-* İstanbul, 2009.

147 Zerkeşî, *Burhan*, I, 291; Kâtip Çelebî, *Keşf*, II, 1207; Fîrûzâbâdî, *Bulğa*, s. 91; Kannûcî, *Ebcad*, II, 502; Münâvî, Muhammed Abdurrauf, *et-Tevfik ala Mühimmâtî'r-Te'arif*, Beyrut, 1997, s. 25; Semîn, Ahmed b. Yusuf el-Halebi, *Umdetü'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-El-fâz*, tah. Muhammed Tuncî, Beyrut, 1993, I, 38

148 Râğib'in Müfredâtı ve tefsîr açısından önemi hakkında bkz. Abbâs Muhammed Abdülhamîd, *er-Râğib el-İsfahânî ve Menbecuhu fi Kitâbi'l-Müfredât fi Ġaribi'l-Kur'ân*, Câmîatu İskenderiyye, Külliyyetü'l-Âdâb, Mastır, İskenderiye, 1971, s. 70 vd.; Râfi Abdullah el-Mâlû, *Menbecü'r-Râğib fi Kitâbibi Müfredâtî Elfâzi'l-Kur'ân*, (Mastır), Câmîatu Musûl, Külliyyetü'l-Âdâb, Musûl, 1989; Süsen binti Abdillâh el-Hindî, *el-Müvâzene beyne Kitâbey Tefsîri Ġaribi'l-Kur'ân li İbn Kuteybe ve'l-Müfredât fi Ġaribi'l-Kur'ân li'r-Râğib el-İsfahânî*,

Tefsîr sahasında Râğıb'ın uzman olduğu diğer bir alan ise, müteşâbihu'l-Kur'ân alanıdır. Bu konuyu İskâfî'ye yanlışlıkla isnad edilen *Durretü't-Tevîl ve Ğurretü't-Tenzîl* adındaki eserinde ele almaktadır. Sârîsî, her ne kadar eseri Râğıb'a nispet etme adına Müfredât'ın mukaddimesinde Râğıbın “yakınanlamlı kelimelerin nüansları” konusunda yazmayı düşündüğünü söylediği eserin Durre olduğunu söylese de,¹⁴⁹ Ahmet H. Ferhat da, isnadı red mahiyetinde bunun iştirâk konusunu ele aldığını iddia etse de,¹⁵⁰ Dürre, ne A. Ferhat'ın iddia ettiği gibi, iştirâk (çokanlamlılık) türü bir eserdir; ne de Sârîsî'nin ifade ettiği gibi, bir furûk (yakınanlamlılıkları nüanslandırma) eseridir. Bu eser, Bakara suresinden başlayıp Nas suresine kadar lafızları benzeyen âyetlerdeki lafzî tearüzleri gidermeyi amaçlayan bir müteşâbihu'l-Kur'ân eseridir. Bakara 35. âyet (رعدا.. يا آدم اسكن انت وزوجك الجنة وكلا منها) ile Araf 19. âyet (يا آدم اسكن انت وزوجك الجنة فكلتا من) âyetlerindeki “külâ”nın başına “vav” ve “fe” harflerinin gelmesinin neyi ifade ettiğini ortaya koyması örneği gibi, eser, Kur'ân'daki lafzen müteşâbih olan âyetlerin tümünü toplu olarak incelemesi açısından önem arz etmektedir.

Tefsîr alanında bunların dışında Râğıb, *İhticâcu'l-kırâat ve fevâidu'l-Kur'ân* konularında mahir olmakla beraber bu alanlarla ilgili eserleri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır.

Külliyeti'l-Âdâb, Mastır, Riyad, 1988/1408; Kara, Ömer, “el-Müfredât”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 504-5; Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, “et-Tenbihât alâ'te'vîlât fi Kitâbi'l- Müfredât li'r-Râğıb el- İsfahânî” *Mecelletu Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye*, 22, Riyad, 1419h/1998; Muhammed b. Hamd el-Muhaymid, *Ğaribu'l-Kur'ân beyne Kitâbeyi'l-Müfredât li'r-Râğıb el-İsfahânî ve Umdeti'l-Huffâz li's-Semin el-Halebi: Müvâzene ve Dirâse*, (Mastır), Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Süüd, Kur'ân ve Ulûmuh Bölümü, Mekke, 1409; Hedvâre, Ömer, *el-Bahsü'd-Dilali indêr-Râğıb el-İsfahânî min hilali kitabih el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, (Mastır), Camiatü'l-Cezair, Külliyyetü'l-Ulumi'l-İslamiyye, 2005-2006; ez-Zevahire, Muhammed Mahmud Musa, *el-Furuku'l-Luğaviyye indêr-Râğıb el-İsfahânî fi Kitabihi'l-Müfredât ve Eseruha fi Delalati'l-Elfâzi'l-Kur'aniyye*, (Mastır), el-Camiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirasati'l-Ulya, 2007; Ba'yun, Raniye Mahmud, *Mu'cemu'l-Müfredâti Elfâzi'l-Kur'an li'r-Râğıb el-İsfahânî: Dirase Luğaviyye li'l-Cevanibi's-Sarfıyye ve'n-Nahviyye ve Salatuha bi şerbi'l-Me'ani*, (Mastır), Camiatü'l-Beyruti'l-Arabiyye, Külliyyetü'l-Adab, Beyrut-Lübnan, 2003; Zeydî, Kâsîd Yâsir, “Min Evhâmî'r-Râğıb fi Mu'cemihî: Müfredātu Elfâzi'l-Kur'ân”, *Mecelletü Âdâbi'r-Rafideyn*, Musûl, 1992, c. 24, s. 34-67; Yolcu, Mehmet, “Râğıb el-İsfahânî ve el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an'ı”, *Hikmet Yurdu*, I/1, 2008, s. 109-147.

149 Sârîsî, *Râğıb*, s. 75 vd.

150 Ahmed Hasan Ferhat, “Kitabu Dürretü't-Tenzil ve Ğurretü't-Te'vîl la tasihhu nisbetühü ila Râğıb el-İsfahânî”, *Mecelletü's-Şeria ve'd-Dirasatü'l-İslamiyye*, sayı: 15, Kuveyt, 1989, s. 33-41

B. Dilciliği

Dil alanında Râğıb'ın meşhur olduğu ilk alan, leksikoloji (sözlükçülük) alanıdır. Bu alanda esas başarısı, daha önce sözünü ettiğimiz Müfredât'ıdır. Temelde Kur'an'a odaklı olmakla beraber Râğıb'ın da ifade ettiği gibi, eserini Arap dili başta olmak üzere tüm şer'î ilimlerde faydalı olması için tasarlamıştır. Leksik boyutuna ilaveten Müfredât'ta Râğıb'ın sarf, nahiv, iştikâk gibi dilbilim alanlarındaki; terâdüf, furûk, iştirâk, tezdad, itba, kalb gibi dilsel olgulardaki başarısını görmek mümkündür.

Sözlükçülükte ikinci ilgi alanı, mu'cemu'l-me'ânî/mevzuat sahasıdır. Çok geniş bir literatüre sahip olan bu alan, terâdüfü de içine alacak şekilde bir muhteva altında yer alan kelimelerin manalarını içeren anlam/konu sözlükleridir. Bu tür, iki kısım olarak kendini göstermektedir: Genel ve özel. Genel me'ânî sözlükleri, *Ġaribu'l-Musannef* ve *Kitabu's-Sıfat* isimleri ile telif edildikleri gibi, farklı isimlerle de tesmiye edilmişlerdir. Özeller ise genel me'ânî eserlerinin fasıl veya bab seviyesinde ele aldığı konulardan sadece birine (ibil, seyf, hayl vb.) yoğunlaşan eserleri karşılamaktadır. Râğıb'ın *Mecma'u'l-Belaġa*, öteki ismiyle, *Efânini'l-Belaġa* adlı eseri, genel me'ânî eserleri grubuna ait olup, İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Kitabu'l-Cerâsim*'i, Askerî(ö. 395/1004)'nin *Telhis*'i, Ebû Ubeyd(ö. 224/838)'in *el-Ġaribu'l-Musannef*'i, Kurâ'u'n-Neml(ö. 310/922)'in *Müntehab*'ı; İbn Sîde(ö. 458/1065)'nin *Muhassas*'ı, İbn Cinni(ö. 392/1001)'nin *Hasâis*'iyle aynı paraleli taşımaktadır. Ancak Râğıb'ın *Mecma*'ı temelde bu eserlere benzemekle beraber, terâdüf kaynaklarından Asma'î'nin(ö. 216/831) *Ma'htelefet Elfâzuhu ve İttefakat Me'ânîhi*, Reyâşî(ö.257/870)'nin *Ma'htelefet Esmâuhu min Kelâmi'l-Arab*; Rummânî(ö.384/994)'nin *el-Elfâzu'l-Müterâdifetu'l-Mutekâribetu'l-Ma'nâ*'sının müteradif sunum tekniklerini eserinde yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Aynı şekilde müteradifleri yoğun bir şekilde veren *Kitabu'l-Elfâz* türününün (İbn Sikkît(ö. 244/858)'in *Elfâz*'ı; Hemedânî (ö. 320/932)'nin *el-Elfâzu'l-Kitâbiyye*'si, Kudâme b. Cafer(ö. 337/948)'in *Cevâhiru'l-Elfâz*'ı, İbn Fâris(ö. 395/1004)'in *Mutehayyiru'l-Elfâz*'ı) tekniklerini de bulmak mümkündür. Bunun yanında hayvanlarla insanlar arasındaki ortak müsemmaların farklı isimlendirmelerini ihtiva eden Asma'î'nin, Sâbit b. Ebî Sâbit'in, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin ve İbn Fâris'in *Kitabu'l-Fark*'larının malzemeleri de azımsanmayacak kadardır. Öte yandan ciddi bir şekilde furûk malzemesi de ihtiva etmektedir.

Joseph Sadan, Râğıb'ın bu eserini genel anlamda “*bir tür dekoratif ifadeler ve retorik süslemeler Kâmûsu*” olarak tanımlamakta, özelde ise “*bu tür ifadeler ve süslemelerin esas itibarıyla nesir halinde olduğu veya daha doğrusu metinsel üniteler haline getirilmemiş şiir veya nesre uygun şekilde sokuşturulan kelimeler,*

*mecâzlar, ifadeler, bir nesir cümlesinden veya bir beyit ünitesinden daha küçük ibareler ve küçük parçalardan ibaret bir kitap*¹⁵¹ olarak tasvir etmektedir.

J. Sadan, değişik tasvirlerin süslemesi için nadir kelimeleri; bir edebî tasvirde linguistik ve şiirsel açıdan belli isimlerle kullanılan münasip sıfatları/lakapları, süslü ibareleri, imgeleri, konuşma figürlerini ve benzerlerini içerdiğini; hoş ve güzel olduğu kadar ortaçağ ediplerine, kâtiplerine ve şairlerine malzeme sağlamada maharetli ve fonksiyonel/pratik bir eser olduğunu vurgular. Serî er-Reffâ'nın *Muhibbül-Mahbûb*'u ve benzeri eserlerle mukayese edildiğinde, konularının ve terkiplerinin zenginliğiyle, Mecma'nın başından sonuna kadar *The Home Book of Quotations* veya *Dictionnaire des mots et des idées* çizgilerine sahip olan bir rehber-kitabın çok ötesinde bir kitap olduğu görülür. Dahası bu kitap, münferid kelimelerle ilgilenen sıradan bir kamus değil, bir süslü terkipler/ibareler kamusunu temsil etmektedir.

Se'âlibî(ö. 429/1038) tarafından kaleme alınan *Nesru'n-Nazm, Secu'n-Nesr Nazmu'n-Nesr, Sihru'l-Belağa, el-Mübhic Simâru'l-Kulûb* gibi eserlerin kapsadığı "kelimeleri, teşbihleri, terkipleri, meselleri ve deyimsel ifadeleri içeren süslü nesr"i Râğib el-İsfahânî'nin kitabının temsil ettiği görülmektedir. Hatta *Mecma'u'l-Belağa, Se'âlibî'nin Sihru'l-Belağası* anımsatmaktadır. Ama Râğib el-İsfahânî'nin *Mecma'u'l-Belağası*, temaların bölümlenmesi ve alt bölümlerinin kalitesinden ve imgelerin farklı elementleri arasındaki ayırımından dolayı kendisinden önceki tüm derlemeleri aşmıştır. Öyle ki bu kitap, sanatsal yazılar için kaynak mesabesinde gerçek bir kamus olarak görülmektedir.

Farklı bir açıdan bu eser, linguistik farklar (müterâdif vb.) üzerine yazılan kitapların, sözlüklerin ve benzerlerinin geleneğini izler. Örneğin Râğib el-İsfahânî'nin kitabındaki bazı kısa pasajlar, Se'âlibî'nin başka bir kitabı olan *Fıkhul-Luğâ*'daki hâkim teknikleri temsil etmektedir. Tıpkı Se'âlibî'nin eseri gibi, terâdüflerin derlenmesiyle, okuyucuyu onlar arasındaki farkları gözlemlemeye sevketmesi ve böylece de okuyucuya yazılarında bu hacimli leksik servetin kullanımını kolaylaştırması tasarlanmıştır. Özetle *Mecma'u'l-Belağa*, birkaç yönden, esasen de farklı materyal türlerinin, onları ele alma metodlarının ve kitabın dizayn edilmesinde gözetilen farklı pratik faydaların terkibi açısından tamamıyla yeni bir eserdir.

Râğib eserini önce "had" (had-hudûd) başlıklarına ayırmış; eseri 16 hadd olarak tasnif etmiştir. Birinci hadda, "akıl, zıddı ve bunlarla ilgili müfre-

151 Joseph Sadan, "Maiden's Hair and Starry Skies-Imagery system and ma'ani guides; the practical side of Arabic poetics as demonstrated in two manuscripts-", *Israel Oriental Studies*, XI (1991), Telaviv, s. 57-88; Joseph Sadan, "Bakirelerin Saçları ve Yıldızlı Gökler-Betimleme Sistemi ve Me'ani Rehberleri; İki Yazma Bağlamında Arap Şiirinin/Belağatının Pratik Yönü: I-II", çev. Ömer Kara, *Nüsha Şarkiyat Araştırmalar Dergisi*, III/10, 63-81; III/11, s. 72

dâtı”, ikinci hadda “nutk ve ilgili müfredât”, üçüncüsünde “kötü ve iyi ahlak, velâyet, siyadet, zayıflık, kuvvetlilik ve bunlarla ilgili müfredâtı”, dördüncüsünde “mal, kazanma, çalışma, emel, himmet ve bunlarla ilgili müfredâtı”, beşincisinde “ata, hibe, almak-vermek ve bunlarla ilgili müfredâtı”, altıncısında “harp, savaşçı, harp aletleri ve bunlarla ilgili müfredâtı”, yedincisinde “sevgi, kin, haset, öfke gibi kalbi eylemler ve bunlarla ilgili müfredâtı”, sekizincisinde “güzellik, çirkinlik, gençlik, yaşlılık ve bunlarla ilgili müfredâtı”, dokuzuncusunda “akrabalık, yakınlık, annelik, babalık ve bunlarla ilgili müfredâtı”, onuncusunda “yiyecekler, içecekler, beslenme, giyecekler, sevinç ve bunlarla ilgili müfredâtı”, onbirincisinde “açlık, doyma, yemekler, çeşitleri, içecek, çeşitleri ve aletleri, kokular ve bunlarla ilgili müfredâtı”, onikicisinde “yürümek, koşma, inme ve bunlarla ilgili müfredâtı”, onüçüncüsünde “takva, dindarlık, zaman, ağlamak, sabr, hastalık, ölüm, uyku ve bunlarla ilgili müfredâtı”, ondördüncüsü “göklar, yıldızlar, yağmur, rüzgar, nebat, şecer, ateş, binalar, sıcaklık soğukluk ve bunlarla ilgili müfredâtı”, onbeşincisinde “hayvanları, at, deve, sekiz çeşit evcil hayvanı, vahşileri, kuşları, eşekleri, sığırları ve bunlarla ilgili müfredâtı”, onaltıncı ve sonuncusunda ise “funûn-u muhtelif” ismiyle çeşitli konularla ilgili merviyatı sunmaktadır.

Bu onaltı haddi kendi içlerinde bab seviyesinde bölmek suretiyle iç sistematiği oluşturmuştur. Bir bab altını “bab” başlığına yerleştiği kelimeyle ilişkili olan müfredât ile kurgulamış; her bir kelimenin eşanlamlılarını veya yakınanlamlılarını sıralamıştır. Aralarında fark varsa onları ihmal etmemiştir. İlgili müsemmanın hakikî anlamlarını karşılayan kelimeleri; peşi sıra yananlam itibarıyla (teşbih, mecâz, kinâye, istiare...) aynı anlama gelen kelimeleri sunmaktadır. Ve en çok yoğun olan açıklama biçimi ise bab başlığına taşıdığı kelimenin terkip, ifade grubu, deyimsel ibareler olarak ifadelendirdiği tipleri de sıralamasıdır. Ayrıca başlığa taşınan kelimenin zıddlarını ve mütekâriplerini ve bununla ilgili olan müfredâtı da bazen aynı madde içinde ele alabilmektedir ki bu yönüyle Kitabu’l-Elfazların tekniğini yansıtır. Râğıb, eserinde bütün bu malzemeleri sunarken yoğun şevâhide yer vermektedir. Başta şiir metinlerini olmak üzere âyet ve hadis metinlerini, meselleri, kelâm-ı kibar örneklerini kullanmaktadır.

Râğıb, dil alanında ilgi duyduğu diğer bir alan ise, Muhâdarât alanıdır. Muhâdarât türü, ilim ve edebiyat meclislerinde ulemânın, üdebânın, şuarânın yaptığı sohbet ve tartışma ortamlarından derlenen farklı edebî, etik, dinî, filolojik, tarihsel verileri ve genel eğitici materyalleri kapsayan edebiyat antolojisi anlamına gelmektedir. *Mecâlis* ismiyle de anılan bu türün *Muhâdarât* ismiyle ilkinin, Ebû Ubeyde(ö. 209/824)’nin *el-Muhâdarât ve’l-Muhâvarât*’ı oluşturmaktadır. Ebû Ali et-Tenûhî’nin eserleriyle Ebû Hayyân et-Tevhîdî’nin

Mukâbesât'ı, Se'âlibî'nin *et-Temsîl ve'l-Muhâdara* ve *Hilyetü'l-Muhâdara*'sı; Zemahşerî'nin *Rebî'u'l-Ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr*'ı da bu alanda önemli eserlerdir.¹⁵²

Râğıb'ın bu alandaki başarısı, *Muhâdarâtü'l-Udebâ ve muhâverâtü's-suarâ ve'l-büleğâ* adlı eseri ile gerçekleşmiştir. Râğıb, bu eserini Büveyhî veziri Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin isteği üzerine kaleme almış ve kendisine takdim etmiştir. Râğıb, muhtemelen önceleri Sâhib b. Abbâd ve Ebu'l-Fadl İbnü'l-Amîd'in meclislerine katılmış veya katılanlarla görüşmüş; son dönemlerde ise Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'nin ilim ve edep meclislerine bilfiil iştirâk etmiş; Muhâdarât'ının verilerini de büyük oranda bu meclislerdeki sohbet ve tartışmalardan meydana getirmiş; kendi birikimiyle harmanlayarak ilgili eserde sunmuştur. Eseri "had" adı verdiği yirmi beş bölüme ayırmış, hadlere de "ilim, akıl, cehalet, ahlak, övgü, yergi, yöneticilik, zanaatlar, zenginlik, fakirlik, kardeşlik, ihsan, cesaret, aşk ve ölüm" gibi konuları taşımış; her haddi kendi içinde fasıllara ve bablara ayırmıştır. Farklı edebî, etik, dinî, filolojik, tarihsel verileri ve genel eğitici materyalleri sunmak suretiyle yaşadığı dönemin dini, ictimai, kültürel, gündelik ve bilimsel birikimini yansıtmakla beraber tarihin derinliklerinden hikmet ve bilgi asarını tarihe aktarmıştır.¹⁵³

Bunun dışında dil cihetinden Râğıb'ın etimoloji, sarf, nahiv, lafızların münasebeti ve dilin tashihi konularında da Arap diline katkıları olmuştur. Etimolojiye yoğunlaşan *Usûlü'l-İştikâk* adlı eseriyle *Risâle fi münasebatil-Elfâz* adlı eseri, ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. İbn Sikkit'in *İslâhu'l-Mantık* adlı eserini ihtisarıyla takvîmu'l'tashîhu'l-lisan (dil hatalarının tashihi) boyutuna katkı yapmıştır.

Dil açısından bütün bunların yanında Müfredât'ın mukaddimesinde bu eserden sonra "müteradif/mütekârip lafızlar ve bunlar arasındaki farklara dair bir eser yazacağını" ifade eden yazar, sözünü ettiği eseri ya yazmış günümüze ulaşmamış yahut da yazmaya imkân bulamamıştır. Sârîsî'nin, söz konusu eserin Dürre olduğu iddiası, bazılarının da bu eserin Mecma' olduğu iddiası, ilgili kitapların konuları ve işleniş tarzları açısından mümkün görünmemektedir. Ne var ki, ilgili eser mevcut olmasa da, Râğıb, mütekâripler arasındaki nüansları *Tefsîrî*, *Müfredât*'ı, *Zerîa*'sı ve *Mecma'*ında yoğun bir şekilde günümüze

152 Bkz. Stephanie Bowie Thomas, *The Concept of Muhadara in the Arab Anthology with special reference to al-Raghib al-Isfahani's Muhadarât al-udeba'*, (Doktora), Harvard University, Cambridge: Massachusetts, 2000, 22 vd.; Yazıcı, Hüseyin, "Muhâdarât", *DİA*, XXX, 391-2; Adnan Ömer el-Hatîb "er-Râğıb el-İsfahânî ve Kitabuhu el-Muhâdarât", *Mecelletü't-Türasi'l-Arabi*, Dimeşk, 2004, XXIV/96.

153 Geniş bilgi için bkz. Thomas, *The Concept of Muhadara*, s. 154 vd.; el-Hatîb, "er-Râğıb el-İsfahânî", s. 248-263.

aktarabilmiştir.¹⁵⁴ Farklar konusunda vahid ve ehed kelimelerinin farklarına odaklandığı risâlesi de bu alana bir başka katkı olmuştur.

C. Kelamcılığı, Ahlakçılığı ve Felsefeciliği

Râğıb el-İsfahânî'nin göze çarpan en önemli özelliklerinden biri de, geleneksel dinî ilimler ve felsefeyi mükemmel ve yeni bir tarzda birleştirmesidir. Bu husus ahlak konusundaki en ünlü eseri olan *ez-Zerîa ilâ mekârimi's-Şerîa*'da açık bir şekilde görülür. Tabir yerindeyse Eflatuncu-Aristocu bir psikoloji üzerine kurulan bu eserdeki kapsamlı felsefi etki ileri ölçüde İbn Miskeveyh'i hatırlatır. İbn Miskeveyh'in eski Yunan, Fars ve Arap geleneklerini birleştirmesi, genç çağdaşı İsfahânî'yi derinden etkilemiştir. O *ez-Zerîa*'da bir İslâmî ahlak felsefesi geliştirmek için İbn Miskeveyh, Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'nın fikirlerini Kur'ân'daki ahlakî esaslarla birleştirmiştir. Ancak *Muhâdarât*'ta İbn Miskeveyh'ten yapılan kısa bazı nakiller bir tarafa bırakılırsa her iki müellifin eserleri arasında metin paralelliği görülmemektedir. Bununla birlikte Râğıb'ın felsefesi, hemen hemen her konuda delilleri Kur'ân ve Sünnet'ten yapılan atıflara dayandığından İbn Miskeveyh'inkinden daha çok İslamîleşmiştir. Zahîrüddin el-Beyhakî'nin, Râğıb'ın eserlerinde şeriat ve hikmeti birleştirdiğine dair tesbiti özellikle *ez-Zerîa* için daha yerindedir. Bu eserin en büyük etkisi *Mizânü'l-amel*'in büyük kısmında, *İhyâu ulûmi'd-dîn*'in önemli bölümlerinde ve *Meâricü'l-Kuds*'ünde doğrudan kaynak olarak Gazzâlî üzerinde görülür. *İhyâu ulûmi'd-dîn* ile *ez-Zerîa* arasındaki metin benzerliği dikkat çekmekle birlikte Gazzâlî'nin ahlak anlayışı daha çok dinî ve ahlakî formlara dayanır. Râğıb'ın *ez-Zerîa*'ya eş bir çalışma olarak kaleme aldığı *Tafsîlü'n-neş'eteyn ve tahsîlü's-saadeteyn*'i aynı düşüncelerin çoğunu sunsa da daha çok sarahatle akıl ve şeriatın birbirini tamamlayıcı özelliklerine vurgu yapar.

Râğıb'ın *el-İ'tikâdât* adlı Kelam ilmine dair risâlesinde felsefi geleneğin tesiri aynı şekilde açıktır. Râğıb'ın kelama dair genel konuları ele aldığı bu eserindeki çoğu tartışma ve muhakemeleri felsefi bir özellik taşır. Sık sık Mu'tezile'ye ve bazan da Şîa'ya hücumlarda bulunur; Müşebbihe, Kaderiyye, Mürcie, Havâric, Müteşeyyia, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ileri sürenleri ve İlahî sıfatları nefyedenleri bidat ehli sayar, yanıldıkları hususlara dikkat çeker. Özellikle Mu'tezile'nin halku'l-Kur'ân meselesini ortaya sürmelerinde Yahu-di tesirine işaret eder, Müteşeyyia'nın imamet konusunda yanıldığına vurgu yapar.¹⁵⁵ Akaid ve kelam konularını Sünnî bir tavırla sunar. Râğıb'ın kelamî tavrı, kâinatı aklî-ahlakî bir düzenin varlığını kabul etmemeleri sebebiyle kendilerini eleştiriyorsa da gerçekte Eş'ariler'le aynı olduğu görüntüsü verir.

154 Bkz. Kara, *Yakınanlamlılık ve Nüans*, Van, 2009

155 Sârîsî, Ömer Abdurrahman, "er-Râğıb el-İsfahânî ve Mevkifuhu Mine'l-Fireki'l-İslamiyye", *Mecelletü Camiati'l-İslamiyye*, sayı: 53, Medine, 1402, s. 86-87

Çağdaşı İbn Sina'dan etkilenmediği açık olan Râğıb, felsefenin daha yaygın bir şeklini aklileştirilmiş fakat nisbî olarak muhafazakâr İslamî bir tavırla kabul ve kullanmada Gazzâlî'nin önemli bir habercisi olmuştur.

Eş'arî bir âlim olarak Isfahânî'ye göre akıl için ilahî vahyin kılavuzluğu gerekli olup Allah'a inanmak, aklın aydınlanmasında merkezî rol oynayan bir nur meydana getirir. Böylece aklî meleke, kişinin nefsini temizleyebileceği aşkın (transcendental) bir nurla yolunu bulur; nefsin temizlenmesiyle de fazilet elde edilir. Şeriat bu kılavuzluğun hâricî, akıl ise dâhilî kaynağını meydana getirir. Burada atıfta bulunulan akıl, vahiy ile uygunluk ve dolayısıyla şeriatle ahenk içinde bulunan fitrî akıldır. Akıl, vahiy olmadan kılavuzluk yapamayacağı gibi şeriat de akıl olmadan açıklanamaz. Akıl temele, şeriat de onun üzerine kurulan binaya benzer ve dolayısıyla temelsiz yapı olmaz. Böylece akıl ve şeriat karşılıklı bağımlılık içindedirler.

Râğıb'a göre fitrî akıl beşerî nefsin (fitrat) merkezinde yer alır; bunun da içinde kişinin fitrî olan Allah bilgisi bulunur. Aydınlanmış akıl, Allah'la ilgili fitrî bilginin kazanılmasını mümkün kılar. Ona göre nefsi bilmekle Allah'ı bilmek aynı anlama gelir, biri diğerini içerir. Tabii olarak nefsi bilmek, nihâî amaç olan ve kendini bilmekten daha yüce ve asil olan Allah'ı bilmeğe götürür. Kendini bilmek buna ulaştıran bir vasıta. Kendisini tanımayı nihâî amaç olarak gören kimse bu iki bilgi seviyesi arasındaki farkı kavrayamaz. Isfahânî'ye göre insanı hayvandan ayıran özellik aklî melekedir; akıl vasıtasıyla insan mükemmellik ve mutluluğa ulaşır. Akıl sahibi bir varlığın, insan olma imkânı varken hayvan seviyesinde kalması, melek olma imkânı varken de insan seviyesinde kalması ona yakışmayan çirkin bir durumdur. Ancak bu, insanın melek olabileceği anlamına gelmez, çünkü bu imkânsızdır. Fakat insan meleklerin özelliklerini edinebilir. Kişinin akıl vasıtasıyla insanlığını aşabileceği düşüncesi İbn Miskeveyh ve Râğıb'da ortaktır.

Çağdaş araştırmacılardan Macid Fahri ahlak teorilerine dair eserinde Râğıb'ın ahlak anlayışını, köklerini özellikle Kur'ân ve hadisten alması sebebiyle "felsefî ahlak" olmaktan çok "dinî ahlak" çerçevesinde değerlendirir¹⁵⁶ ve bu bölümde ele alır. Ebu'l-Kâsım ise onun teorisini felsefî ahlak, İslamî dinî öğretiler ve tasavvufî fikirlerin bileşkesinden ibaret görüp felsefî unsuru daha hâkim kabul eder.¹⁵⁷ Bu son görüş, onun hikmet ve şeriatî birleştiren, aklî ilimlerle daha yakından ilgilenen İslam filozoflarından biri olduğunu söyleyen Zahîruddin el-Beyhakî'nin tesbitiyle daha çok uygunluk içindedir.¹⁵⁸

156 Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islam*, Leiden 1991, s. 176-185.

157 Abu'l-Quasem, Muhammed, *The Ethics of al-Ghazali*, Edinburgh, 1973.

158 Beyhakî, *Tarih*, s. 112. Râğıb'ın ahlak felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. Wilferd Madelung, "ar-Râğıb al-Isfahânî und die Ethik al-Gazâlîs", *Islamwissenschaftliche Ab-*

Sonuç

Müellifin tam ve doğru ismi, *Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mu-faddal Râğıb el-İsfahânî*dir. Künyesi, *Ebu'l-Kâsım*; lakabı, *Râğıb* ve nisbesi ise *el-İsfahânî*dir. İsfahanda doğmuştur. Doğum tarihiyle ilgili elimizde 499 ve 343 tarihi mevcuttur. Birincisinin doğru olması imkân dâhilinde değil iken ikincisi doğum zamanını takriben karşılamaktadır. Ancak ikincisi, Müfredât'ın bir yazma nüshasına sonradan kaydedilmiş bir bilgi olduğundan dolayı bilgi değerinin sağlamlığını test/tespit etmek mümkün değildir. Sonuçta Râğıb'ın 340'lı yıllarda doğduğu söylenebilir. Vefat tarihi için ise ciddi bir ihtilaf söz konusudur. 322 ila 690 arasında 10 küsur ölüm tarihi (322, 399, 402, 406, 412, 425, 452, 502, 503, 535, 565, 689, 690) verilmektedir. Hicri dördün-cü ve yedinci asra tekabül eden tarihler, dayanağı olmayan görüşlerdir. 502 dışındaki altıncı asır tarihlerinin durumu da aynıdır. Yuvarlak olmakla bir-likte Suyuti'nin ve diğerlerinin verdiği 5. asrın başları (400'lü yıllar) bilgisi, doğruya yakın gözükmektedir. 502'ye gelince, çok meşhur olmasına karşın, Râğıb'ın ölüm tarihi olması, bazı delil ve ipuçlarından dolayı mümkün gö-zükmemektedir.

Öncelikle ilgili tarihin menşei, anladığımız kadarıyla Kâtip Çelebî'dir. Muhtemelen Suyuti'den almıştır. Ancak Suyuti'nin "5. Asrın başları" ifade-sini, 502 şeklinde yanlış anlamış olma ihtimali yüksektir. Brokcelmann da ondan almıştır. Böylece meşhur olmuştur. Râğıb'ın eserlerinde kendisinden faydalandığı şahısların en son vefat tarihlisinin 421 olduğu; yaşının ilerleyen

handlungen Fritz Meier zum 60sten Geburtstag, nşr. Richard Gamlich, Wiesbaden 1974, s.152-163; Yasein Mohamed, *The Ethics of al-Raghib al-İsfahâni, his Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah, Translated with Notes and Introduction*, Ph.D. Thesis, Frankfurt, Johann Wolfgang Goethe University, 2000; Yasein Mohamed "The Moral education of İsfahâni." In *Plato's Philosophy of Education and Its relevance to Contemporary Society & Education in the Ancient World* (ed. J.D. Gericke & J.D. Maritz). Pretoria: South African Society of Greek Philosophy and the Humanities. 2: 243-267, 1998; Yasein Mohamed, "Function of the Intellect: İsfahâni's Definition of Arabic Terms", *Journal of Islamic Science*, 15 (1-2): 135-143, January - December 1999; Yasein Mohamed, "Reason and Revelation in Al-Raghib al-İsfahâni", *Muslim Educational Quarterly*, 16(1): 41-49, 1998; Yasein Mohamed, "The Cosmology of Ikhwan al-Safa, Miskawaih and al-İsfahâni", *Islamic Studies*, 2000, 39(4), 657-679; Yasein Mohamed, "The Ethical Philosophy of al-Raghib al-İsfahâni", *Journal of Islamic Studies*, 1995, 6: 51-75; Yasein Mohamed, "The Unifying Thread: Intuitive Cognition of the Intellect in al-Farabi, al-İsfahâni & Al-Ghazali", *Journal of Islamic Science*, 12(2): 27-47, July-December 1996; Yasein Mohamed, "Knowledge and Purification of the Soul: An Annotated Translation with Introduction of İsfahâni's Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 8 no.2, Fall 1997 pp.58-92; aynı dergi, X/1, 1998, s.1-34; Yasein Mohamed, "The Ethical Philosophy of al-Raghib al-İsfahâni", *Journal of Islamic Studies*, VI, 71, 1995, s.51-75; en-Nâhî, Salahuddin Abdullatif, *el-Hevalid min Arai'r-Râğıb el-İsfahâni*, Amman-Beyrut, 1987.

dönemlerinde Büveyhî vezirlerinin (Sâhib b. Abbâd ve Ebu'l-Abbas ed-Dabbî) meclislerine katıldığı ve onlar için bazı eserlerini takdim ettiği; 502 tarihlerine tekabül eden süreçte Kakuyi, Gazneli ve Selçuklu dönemlerindeki hiçbir devlet adamı, âlim ve edibe referans göstermediği, Müfredâtı'nın yazım tarihinin 409 olması; Müfredâttan önceki kitabı Zerîa'yı yazdığına, yaşlı; Müfredâttan sonra yazdığı Dürre'yi yazdığına ise pir-i fani olduğuna vurgu yapması, 502 tarihini imkânsız kılmaktadır. Çünkü bu tarihle Râğıb'ın ölüm tarihi arasındaki zaman, yaklaşık bir asra tekabül etmektedir. Ölüm tarihiyle mümkün merteye uyuşan iki tarih söz konusudur. Birincisi, 412; ikincisi ise 5. asrın başları. Ayrıca öldüğünde yaşının 66 altı olduğu bilgisi de mevcuttur. Elindeki verileri değerlendiren Sârîsî, 5. asrın başlarını; Cevhercî, yazmadaki 412 tarihini; Müfredât'ın muhakkıkı ise 425 tarihini Râğıb'ın ölüm tarihi olarak belirlemektedir. Kanaatimizce eldeki verilerle kesin olarak söyleyemsek de, Râğıb'ın 5. asrın başlarında; 420'li yıllarda vefat ettiğini söyleyebiliriz. 66 altı yaşında vefat ettiği söylenen Râğıb, ihtilafı olmakla birlikte Bağdat'ta vefat ettiği daha kuvvetli gözükmektedir.

Hayatının ilk yılları, ailesi, yetişmesi, hocaları ve talebeleri ile ilgili kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Doğumunu ve ölümünü dikkate alarak Râğıb'ı şu zaman dilimlerine yerleştirmek mümkündür: Râğıb'ın doğum yılları tahminen Büveyhî Rüküddevle Hasan'ın emirliği dönemine (323-366) rastlamaktadır ki bu dönem, Râğıb'ın çocukluk ve gençlik yıllarına tekabül etse gerekir. Müeyyidüdevle zamanında (366-373) Râğıb, gençlikten yetişkinliğe geçtiği dönemi yaşamıştır. Fahruddevle ile beraber artık olgunluk dönemindeydi. Ve vezir, ölümü 385 vefat tarihli Sâhib b. Abbâd'dır. Râğıb'ın bu döneminde Sâhib b. Abbâd'ın meclislerine katıldığını görüyoruz. Şemsudevle döneminde Râğıb, yaşlılık dönemindeydi. Bu dönemde de vezir, Ebu'l-Abbas ed-Dabbî(385-399)'dir. Râğıb'ın bu vezirden stajişle eserlerinde söz ettiğini, aynı zamanda meclislerine katıldığını görüyoruz. Kanaatimizce bu dönemden sonra da Büveyhîlerin son dönemi olan Semauddevle (412-419) dönemini de görmüş; hatta hayatının son yılları hicri beşinci asrın ilk çeyreğine tekabül edince Kakuyiler(419-421) dönemini yaşamış, Gaznelilerin de ilk dönemlerine yetişmiş olabilir.

Bazıları, Şamil adlı dil kitabını kendisinden okuduğu Ebû Mansûr el-Cebbân el-İsfahânî, İbn Miskeveyh ve İbn Fûrek el-İsfahânî'nin hocaları arasında olabileceğini ifade etmektedir. Buna belki, Muhâdarât ve öteki risâlelerinde üstad diye söz ettiği Ebu'l-Abbâs ed-Dabbî'yi eklemek mümkündür. Hayatıyla ilgili olarak vezirle aralarında çıkan anlaşmazlıktan dolayı bir müddet hapsedildiği anlaşılmaktadır.

Râğıb, kişilik olarak birçok alanda yetkin bir alim, ilmiyle amil, ahlaki özellikleri mükemmel, insanlarla diyalogu iyi düzeyde, halka vaazlar veren ve

irşad eden; resmi görevlere itibar etmeyen; mütevazi ve son derece zeki, bilimsel toplantılarda zekası ve muhakemesiyle adından söz ettiren bir şahıs portresi çizer.

Mezhebî bağlılık açısından Râğıb'ın durumunu şöyle sunabiliriz:

İtikâdî düzlemde Râğıb'ın mutezili, şî'î ve sünnî olduğu iddia edilmiştir. Ancak gerek Mutezile'nin gerekse Şîa'nın görüşlerini eleştirmesi ve her iki fırkayı ehl-i bidat fırkalarından sayması bu iki görüşü anlamsız kılmaktadır. Temelde itikatla ilgili eserini ve diğer tüm eserlerini sünnî çizgide hazırlamış, ehl-i sünnetin fırkayı naciye olduğunu net bir şekilde ifade etmiş olması hasebiyle sünnîliğinde hiçbir şüphe mevcut değildir. Üstelik Eş'arî rengi de kendini yoğun bir şekilde göstermektedir.

Amelî düzlemde Râğıb'ın herhangi bir mezhebe bağlı olduğuna dair kesin bir bilgi olmadığı gibi, hukuk alanıyla ilgili herhangi bir eseri de mevcut değildir. Sair eserlerinden hareketle bütün İslam hukuk mezhep imam ve âlimlerinden faydalandığı, bazı görüşlerinde onları eleştirdiği görülmektedir. Şâfi'i eleştirdiği için bu mezhebe müntesip olmasının mümkün olmayacağı ileri sürülmüş olmakla birlikte, Şâfi mezhebine müntesip olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Davudî'nin hiçbir mezhebe bağlı olmayan bir müçtehid tanımlaması, mümkün gözükmemektedir. Çünkü Râğıb'ın fıkıhla ilgili herhangi bir eseri bulunmadığı gibi, hiçbir mezhepte kendisine atıf da ne yazık ki bulunmamaktadır.

Tasavvufî bağlamda bir tasavvufî mezhebin şeyhi olduğu söylenmektedir. Ancak bundan başka bir bilgiye sahip değiliz. Tasavvuf ve ahlak alanındaki eserlerden hareketle, Râğıb'ın şeriat ile hikmeti birleştiren bir filozof nitelmesi daha uygun düşecektir.

Bilimsel alanda Râğıb, sonrakiler tarafından muhakkık, müdekkik alim, zeki mütekellim, dilci, şair, felsefeci gibi tanımlamalar yapılmaktadır. Eserlerinden de hareketle, Râğıb'ın tefsîr, kelam, hadis, ahlak ve dil alanlarında yetkin bir şahsiyet olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Bir tefsîrci olarak Râğıb, öncelikle ğaribü'l-kur'an alanında Müfredât'ıyla önem arzeder. İlgili sözlük, bildik ğaribü'l-kur'an eserlerinden tam bir Kur'an sözlüğü olma ile ayrılmaktadır. Eserde hemen hemen tüm Kur'an kelimeleri ele alınmış olup kelimelerin etimolojisi, morfolojisi ve semantiği kurgulanmıştır. Semantik düzlemde hakiki anlam yanında tüm çeşitleriyle mecazi anlamlara da yer verilmiştir. Ayrıca her bir kelimenin Kur'anî bağlamına önem atfettiği gibi, yakınanlamlı kelimelerin farklarını da yoğun bir şekilde tespit etmiştir. Sonuçta Müfredât, filolojik ve linguistik birikim yanında tefsîr, nahiv, sarf, kırâat, mantık, hikmet, edeb, usûl, tevhid gibi birçok konuda arkasındaki merviyâtı ve birikimi sırtlanmış; hem de kaynak açısından önceki

birçok isim ve eserden beslenmiştir. Bu özellikleriyle de hem sonraki ulemânın övgüsüne mazhar olmuş, kendisinden sonraki müellifleri ciddi bir şekilde etkilemiştir.

İkinci olarak tefsîrcilik açısından Râğıb'ı önemli kılan, *Camiü't-Tefsîr* isimli tefsîridir. 32 fasıl olarak yazdığı mukaddimesi, usul açısından son derece kıymetlidir. Burada lafız-mana ilişkisini birçok boyutuyla incelemekte; anlama ve tefsîr olgusunun temel dinamiklerini ve önündeki engelleri ustaca sunmaktadır. Tefsîrdeki hataların kaynağını, metin, tefsîrci ve ortam açısından ciddi bir şekilde sorgulamaktadır. Ayrıca kelimelerin türlerini; dilsel paradigmaları tefsîrine mukaddime olacak şekilde tahlil etmekte; tefsîr ve tevil kavramlarının anlam dünyasını aralamaktadır. Kur'an'ın icazına önem atfekte, müfessirin tefsîr yapabilmesi için belli bir donanıma sahip olması gerektiğini vurgulamakta, sahip olunması gereken ilimleri sıralamaktadır.

Tefsîrci olarak Râğıb, rivayet tefsîrinin önemli unsurlarını tefsîrinde kullanır: Âyetleri, âyetlerle; hadislerle, sahabe-tabiun kavliyle açıklar; kırâat farklılıklarının –sahih şazz ayırımına fazla itina göstermeden- anlam farklılıklarına işaret eder; -varsa- sebep-i nüzulü âyetlerin anlaşılmasına araç yapar; nesh olgusunu ilgili âyetlerde uygular. Dil açısından lafızların sarfî açılımlarına; etimolojik kökenlerine ve gramatik yapılarına önem verir. İstişhad olarak şiirden zaman zaman yararlanır. Dirâyet açısından ahlak ve zühd ile ilgili âyetlerin tefsîrinde sûfi geleneğin; inanç ve itikatla ilgili âyetlerin tefsîrinde kelimeler ve felsefecilerin; ahkâm âyetlerinin tefsîrinde fıkıh mezheplerinin görüşlerinden mümkün merteye yararlanır. Gerek dil, gerekse yorum açısından benimsemediği görüşleri eleştirir. Râğıb'ın tefsîri, geleneksel filolojiyi doğrudan felsefi gelenekten alınan kavramlarla; teolojik ve hukuki terminolojiyle; hatta sûfi geleneğin diliyle mükemmel ve yeni bir yolla birleştirmeyi becermiştir. Râğıb'ın tefsîrini asıl kıymetlendiren husus, Mukaddime'de üzerinde durduğu “mütekâripler arasındaki nüansların tespitini” hemen hemen her âyette pratik olarak uygulamasıdır ki, bu açıdan bir özgünlüğe ve orjinaliteye sahip olup, kendisinden sonra gelen müfessirleri ciddi bir biçimde etkilemiştir.

Tefsîr sahasında Râğıb'ın uzman olduğu diğer bir alan ise, müteşâbihu'l-Kur'an alanıdır. Bu konuyu İskâfî'ye yanlışlıkla isnad edilen *Durretü't-Tevîl ve Ğurretü't-Tenzîl* adındaki eserinde ele almaktadır. Bu eser, Bakara suresinden başlayıp Nas suresine kadar lafızları benzeyen âyetlerdeki lafzî tearüzleri gidermeyi amaçlayan bir müteşâbihu'l-Kur'an eseridir. Kur'an'daki lafzen müteşâbih olan âyetlerin tümünü toplu olarak incelemesi açısından önem arz etmektedir. Tefsîr alanında bunların dışında Râğıb, *İhticâcu'l-kırâat* ve *fevâidu'l-Kur'an* konularında mahir olmakla beraber bu alanlarla ilgili eserleri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır.

Râğıb'ın dil bağlamında ilgilendiği alanlardan biri, sözlükçülük alanıdır. Bu alandaki esas başarısı, Müfredât'ıdır. İkinci olarak, mucemü'l-mevzuat/me'ani (konulu sözlükler) alanıdır. Râğıb'ın Mecma'u'l-Belağa, öteki ismiyle, Efâninü'l-Belağa adlı eseri, genel me'ânî eserleri grubuna ait olup, bir taraftan da teradüf ve fark kaynaklarını andırmaktadır. Eser, "bir tür dekoratif ifadeler ve retorik süslemeler Kâmûsu" olarak tanımlanmaktadır. Bir yandan Se'âlibî'nin *Nesru'n-Nazm, Secu'n-Nesr Nazmu'n-Nesr, Sihru'l-Belâğa, el-Mübhic Simâru'l-Kulûb* gibi eserlerine; öte yandan Se'âlibî'nin *Sihru'l-Belâğasına* da benzemektedir. Öte yandan Se'âlibî'nin *Fıkhü'l-Luğâ*'daki hâkim teknikleri de temsil etmektedir.

Râğıb, dil alanında ilgi duyduğu diğer bir saha ise, Muhâdarât alanıdır. Seleflerinin yolunu takip ederek inşa ettiği *Muhâdarât*'i büyük oranda bu meclislerdeki sohbet ve tartışmalardan meydana getirmiş; kendi birikimiyle harmanlayarak ilgili eserde sunmuştur. Farklı edebî, etik, dinî, filolojik, tarihsel verileri ve genel eğitici materyalleri sunmak suretiyle yaşadığı dönemin dini, ictimai, kültürel, gündelik ve bilimsel birikimini yansıtmakla beraber tarihin derinliklerinden hikmet ve bilgi asarını tarihe aktarmıştır.

Bunun dışında dil cihetinden Râğıb'ın etimoloji, sarf, nahiv, lafızların münasebeti ve dilin tashihi konularında da Arap diline katkıları olmuştur. Etimolojiye yoğunlaşan *Usûlü'l-İştikâk* adlı eseriyle *Risâle fi münasebatil-Elfâz* adlı eseri, ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. İbn Sikkit'in *Islâhu'l-Mantık* adlı eserini ihtisarıyla *takvîmu'l'tashîhu'l-lisan* (dil hatalarının tashihi) boyutuna katkı yapmıştır.

Dil açısından bütün bunların yanında furuk alanına da ciddi katkısı söz konusudur. Müfredât'ın mukaddimesinde böyle bir eser yazacağını ifade etmiş, ama imkân bulamamıştır. Ancak mütekâripler arasındaki nüansları *Tefsîri, Müfredât*'ı, *Zerîası* ve *Mecma'*nda yoğun bir şekilde günümüze aktarabilmiştir. Farklar konusunda vahid ve ehed kelimelerinin farklarına odaklandığı risâlesi de bu alana bir başka katkı olmuştur.

Felsefi bağlamda Râğıb el-İsfahânî'nin göze çarpan en önemli özelliği, geleneksel dinî ilimler ve felsefeyi mükemmel ve yeni bir tarzda birleştirmesidir. Bir anlamda şeriat ile hikmeti bir potada eritmiştir. Bu bağlamda *Zerîası* ve *Tafsili* önem arz etmektedir.

Kelam düzleminde Râğıb, sünni/Eş'arî bir duruşa sahip olmakla birlikte *el-İ'tikâdât* adlı eserinde felsefi geleneğin tesiri görülmektedir. Sünni geleneği savunurken öteki kelam ekollerine ciddi düzeyde eleştiriler getirir; onları bidat ehli sayar. Felsefi aklı sünnileştirme bağlamında Gazalî'nin habercisi olmuştur.

Kaynakça

- Abdülhamîd, Abbâs Muhammed, *er-Râğîb el-İsfahânî ve Menbecuhu fî Kitâbi'l-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, Câmîatu İskenderiyye, Külliyyeti'l-Âdâb, Mastır, İskenderiye, 1971.
- Abul Quasem, Muhammed, *The Ethics of al-Ghazzâlî*, Edinburgh 1973.
- Ağâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîa ilâ tesânîfi Ş-Şîa*, Necef-Tahran 1355-1398.
....., *Tabakâtu alâmi Ş-Şîa (es-Sikâtü'l-uyûn)*, Beyrut 1392/1972.
- Âlûsî, Şihâbuddin Muhammed, *Rûbu'l-Me'ânî*, Beyrût, ts.
- Âmilî, Muhsin Emîni el-Hüseynî, *A'yânu Ş-Şîa*, Dîmeşk, 1948.
- Amril M., 1956, *Etika İslam: Telaah pemikiran filsafat moral Raghîb al-İsfahânî*, Yogyakarta: Pustaka Pelajar; Pekaribaru: Lembaga Studi Filsafat, Kemasyarakatan, Kependidikan dan Perenpuan, 2002.
- Anar Gafarov, *Râğîb el-İsfahânî'nin İnsan ve Ahlak anlayışı*, MÜSBE, İstanbul, 2004.
- Ba'yun, Raniye Mahmud, *Mu'cemul-Müfredâti Elfazi'l-Kur'an li'r-Râğîb el-İsfahânî: Dirase Luğaviyye li'l-Cevanibi's-Sarfîyye ve'n-Nahviyye ve Silatuha bi şerhi'l-Me'ani*, Mastır, Camiatü'l-Beyrutü'l-Arabiyye, Külliyyetü'l-Adab, Beyrut-Lübnan, 2003.
- Bağdâdî, Hatîb, *Tarihü Bağdad*, tah. Beşâr Avvâd Ma'ruf, Kahire, 2001
- Bağdâdî İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Mü'ellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, nşr. K. R. Bilge, İbnülemin M. K. İnal, İstanbul, 1951.
- Beydâvî, Nâsiruddin Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevvîl*, tah. Abdulkâdir Arafat Aşa Hasune, Beyrût, 1996.
- Beyhakî, Zahrüddin, *Tarihü hukemâi'l-İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dîmeşk 1946.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, İstanbul, 1974.
- Brockelmann, Carl, *Tarihü Edebi'l-Arabiyye*, Arapça çev. Ramazan Abdüttevâb, Kahire, ts.,
....., "Râğîb el-İsfahânî", *İA*, İstanbul, 1993, IX/593.
- Cevhercî, Muhammed Adnân, "Re'yün fî Tahdîdi Asri'r-Râğîb el-İsfahânî", *Mecelle-tü Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dîmeşk*, Dîmeşk, 1986, 61/1, s. 191-200.
- Cezâirî, Nureddin, *Furûku'l-Luğât*, tah. Muhammed Rıdvân Dâye, Dîmeşk, 1987.
- Chaudhary, Mohammad Akram, "Al-Furûq al-Lughawiyah: the Cultivation of a Genre", *Islamic Studies*, 26:1, İslâmabad, 1987.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Târîfât*, Tunus, 1357.
- Dagmar A. Riedel, *Adab as A source for Medieval Social History: The Chapters on ghazal and Mujun/sukhf from the Muhâdarâtu'l-Udeba of Raghîb al-İsfahânî (d. 1050)*, Indiana University.
- ....., *Can't Tell an Author by his Manuscript: The Example of the Muhâdarât al-udabâ' Ascribed to al-Raghîb al-İsfahânî (d. ca. 1050)*, Indiana University.
- Daiber, Hans, "Griechische Ethik in İslâmischen Gewande. Das Beispiel von Râğîb-al-İsfahânî (11. Jh.)" *Historia philosophiae medii aevi. Studien zur Geschichte der Philoso-*

phie des Mittelalters içinde, ed. Burkhard Mojsisch 2 cilt., Amsterdam/Philadelphia: B.R. Grüner, 1991.

Demirci, Muhsin, “er-Râğıb el-İsfahânî ve Tefsîri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 5-6, İstanbul 1993, s.201-215.

Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, el-Külliyât, tah. Adnân Dervîş-Muhammed Mısrî, Beyrût, 1993.

Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-Aklî's-Selîm*, Beyrût, ts.

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, tah. Süleyman b. Salih, Medine, 1997.

Ekinci, Özden Kanter, *Râğıb İsfahânî'nin Kelam Anlayışı*, (Doktora), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2011.

Enbârî, Ebu'l-Berekât, *Nüzhetü'l-Elıbbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ*, tah. İbrahim Sâmerrâî, Zerka-Ürdün, 1985

Fakhry, Majid, *Ethical Theories in Islam*, Leiden 1991.

Ferhat, Ahmed Hasan, *Me'acimu Müfredâtı'l-Kur'an: Müvazenat ve Mukterahat*, Medine, 1421.

....., “Kitabu Dürretü't-Tenzil ve Ğurretü't-Te'vîl la tasihhu nisbetühü ila Râğıb el-İsfahânî”, *Mecelletü's-Şeria ve'd-Dırasatü'l-İslamiyye*, sayı: 15, Kuveyt, 1989, s. 23-80.

Ferhat, Muhammed İkbâl Ahmed, *er-Râğıb el-İsfahânî ve Menhecühü fi't-Tefsîr mea Tahkiki tefsîrihi: Sureti'l-Bakara*, Doktora, Camiatu Zeytuniyye, Tunus.

Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Beyrut 1984.

Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Besâiru Zevi't-Temyîz fi Letâifi Kitâbi'llahi'l-Aziz*, tah. Muhammed Ali Neccâr, Beyrut, ts.

....., *el-Bulğa fi Tarihi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Luğa*, tah. Muhammed Mısrî, Kuveyt, 1407.

Hamevi, Yakut, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, tah. İhsan Abbas, Beyrut-Lübnan, 1993

Hansârî, Muhammed Bakır el-İsfahani, *Ravdatü'l-cennât fi Ahvali'l-Ulemâ ve's-Sadât*, Tahran-Kum 1390-1392.

Hatîb, Adnan Ömer, “er-Râğıb el-İsfahânî ve Kitabuhu el-Muhâdarât”, *Mecelletü't-Türasi'l-Arabî*, Dımeşk, 2004, XXIV/96, s. 248-263.

Hedvâre, Ömer, *el-Bahsü'd-Dilali indêr-Râğıb el-İsfahânî min hilali kitabih el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, (Mastır), Camiatü'l-Cezair, Külliyyetü'l-Ulumi'l-İslamiyye, 2005-2006.

Hilmi, Mustafa, “ez-Zerî'a ila Mekarimi's-Şeria Kema Yuvaddihuha er-Râğıb el-İsfahânî”, *Mecelletü'd-Dare*, 1977.

Hindî, Süsen binti Abdillâh, *el-Müvâzene beyne Kitâbey Tefsîri Ğaribi'l-Kur'an li İbn Kuteybe ve'l-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an li'r-Râğıb el-İsfahânî*, Külliyyetü'l-Âdâb, Mastır, Riyad, 1988/1408.

Hucvirî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcub*, Kahire, 1975, II, 584.

Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, “Er-Râğıb El-İsfahânî'nin El-Müfredât'ındaki Bazı Te'villere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Hasan Keskin, Cilt: VII / 1, Sivas, 2003, s.399-416.

Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, “et-Tenbîhât alât-te’vîlât fî Kitâbi’l- Müfredât li’r-Râğîb el- İsfahânî”, *Mecelletu Câmiati’l-İmâm Muhammed b.Suiûd el-İslâmiyye*, 22, Riyad, 1419h/1998.

İsfahânî, Mirza Abdullah, *Riyâzü’l-ulemâ ve hıyazü’l-fudalâ*, Kum 1401.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, tah. İhsan Abbas, Beyrut, 1994

İbn İmâd, Ebu’l-Felah Abdülhıy b. Ahmed, *Şezeratü’z-Zeheb*, tah. Abdulkadir Arnavud-Muhammed Arnavud, Dımeşk-Beyrut, 1986

İskâfî, Hatîb, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah, *Durretu’t-tenzil ve Ğurretu’t-Tevîl*, tah. Mehmet Mustafa Aydın, camiatu ümmi’l-kura, doktora, Mekke, 2001.

Kannûcî, Sıddık b. Hasan, *Ebcedü’l-Ulûmi’l-Veşyi’l-Merkûm Fi Beyâni Ahvâli’l-Ulûm*, tah. Abdülcebbar Zekkâr, Beyrut, 1978.

Kara, Ömer, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Yakınlıklılık ve Nüans –Râğîb el-İsfahânî Örneği-*, Van, 2009.

....., “Arap Dilbilimindeki ‘Terâdüf’ Literatürünün ‘Furûk’ Paralelinde Tespit ve Tahlili -Furûku’l-Luğaviyye’ye Giriş- (II)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: XLV, sayı: 2, 2004, s. 230-1.

....., “Arap Dilbilimindeki ‘Terâdüf’ Olgusunun ‘Furûk’ Paralelinde Tarih-sel Süreci ve Arkaplanı -Furûku’l-Luğaviyye’ye Giriş- (I)”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 7, sayı: 14, 2003, s. 214-216.

....., “el-Müfredât”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 504-5.

....., “Râğîb el-İsfahânî”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 398-401.

Kâtip Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütubi ve’l-Funûn*, Beyrut, 1992

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemül-müellifin*, Beyrut 1414/1993.

Kummî, Abbâs, *el-Künâ ve’l-elkâb*, Beyrut 1403/1983.

Kürd Ali, Muhammed, *Künûzü’l-ecdâd*, Dimeşk 1984.

....., “Künûzu’l-Ecdad: Râğîb el-İsfahânî”, *Mecelletü Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyye*, 2, Dimeşk, 1947.

Madelung, Wilferd, “*ar-Râğîb al-İsfahânî und die Ethik al-Gazâlîs*”, *Islamwissenschaftliche Abhandlungen Fritz Meier zum 60sten Geburtstag*, nşr. Richard Gamlich, Wiesbaden 1974, s.152-163.

Mâferrühî, Mufaddal b. Sa’d b. Hüseyin el-İsfahânî, *Mehâsinu İsfahân*, nşr. Celâlüddin et-Tahrânî, Tahran 1312/1933.

Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, İstanbul, 1992.

Muhaymid, Muhammed b. Hamd, *Ğaribu’l-Kur’an beyne Kitâbeyi’l-Müfredât li’r-Râğîb el-İsfahânî ve Umdeti’l-Huffâz li’s-Semîn el-Halebi: Müvâzene ve Dirâse*, Câmiatu’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd, Kur’an ve Ulûmuh Bölümü, Mastır, Mekke, 1409.

Mutîrî, Abdullah b. Avvâd b. Luveyhik, *er-Râğîb el-İsfahânî ve Cübûduhu fi’t-Tefsîr ve Ulûmu’l-Kur’an*, Mastır, Câmiatu’l-İslamiyye, Külliyyetu’l-Kur’ânî’l-Kerim, Kısmî’t-Tefsîr, Medine, 1410.

Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Teufik alâ Mühimmâti’t-T’ârif*, ed. Muhammed Rıdvan Dâye, Beyrut-Dimeşk, 1410.

Müneccid, Muhammed Nureddin, *et-Terâdüf fi'l-Kur'âni'l-Kerim beyne'n-Nazariyyeti ve't-Tatbik*, Beyrut, 1997.

Nâhî, Salahuddin Abdullatif, *el-Hevalid min Arai'r-Râğib el-İsfahânî*, Amman-Beyrut, 1987

Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahân", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/499, 501.

Râfi Abdullah el-Mâlû, *Menbecü'r-Râğib fi Kitâbihi Müfredâti Elfâzi'l-Kur'an*, (Mas-tır), Câmîatu Musûl, Külliyyeti'l-Âdâb, Musûl, 1989.

Râğib el-İsfahânî, *Mukaddimetu Câmi'i't-Tefasir*, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt, 1984.

....., *Durretu't-Tevîl ve Ğurretu't-Tenzil fi'l-Ayati'l-Müşebbehe ve'l-Mükerre-re*, Süleymaniye ktp., Esad Efendi, nr. 176.

....., *Risâle fi Zikri'l-Vahid ve'l-Ehed*, tah. Abdurrahman Ömer, Amman: Daru'l-Furkan, 1992.

....., *er-Risâle fi'l-İ'rikâd*, ed. Ehter Cemal Muhammed Lokman, Câmîatu Ummi'l-Kura, Mekke, 1401-2.

....., *Hallu Müteşâbihâti'l-Kur'an*, Koca Râğib Paşa, nr. 180, vr. 128

....., *Mecmau'l-Belağâ*, tah. Sârîsî, Amman: Mektebetü'l-Aksa, 1987/1406.

....., *Muhâdarâtu'l-Üdebâ ve Muhâverâtü's-Şuarâ ve'l-Büleğâ*, Beyrut, ts.

....., *Mukaddimetu Câmi'i't-Tefasir mea tefsiri'l-fatihâ ve metali'l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhat, Kuveyt, 1984.

....., *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986.

....., *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, tah. Safvan Adnan Dâvûdî, Dımeşk-Beyrut, 1992.

....., *Zerî'a fi Mekarimi's-Şeri'a*, tah. Ebu'l-Yezid el-Acemi, Kahire, 1987.

Râzî, Fahreddin, *Esâsü't-takdîs*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire 1406/1986.

Rowson, E. K., "al-Râğhib al-İsfahânî", *Encyclopaedia of Islam*, VIII, 389-390.

Sadan, Joseph, "An Admirable and Ridiculous Hero: Some Notes on the Bedouin in Medieval Belles-Lettres, on a Chapter of Adab by Raghîb al-İsfahânî and on a Literary Model in which admiration and Mockery Coexist", *Poetics Today*, 10:3 (1989): 471-492.

....., "Bakirelerin Saçları ve Yıldızlı Gökler-Betimleme Sistemi ve Me'ani Rehberleri; İki Yazma Bağlamında Arap Şiirinin/Belağatının Pratik Yönü: I-II", çev. Ömer KARA, *Nüşha Şarkiyat Araştırmalar Dergisi*, III/10, 63-81; III/11, s. 67-84.

....., "Maiden's Hair and Starry Skies-Imagery system and ma'ani guides; the practical side of Arabic poetics as demonstrated in two manuscripts-", *Israel Oriental Studies*, XI (1991), Telaviv, s. 57-88.

Safadî, Salahattin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut, 1984.

Sârîsî, Ömer Abdurrahman, "er-Râğib el-İsfahânî ve cühûduhu fi'l-luğâ", *Mecelletü'l-Câmîati'l-İslâmiyye*, sayı 52, Medine 1401, s. 222-239.

....., "er-Râğib el-İsfahânî ve mevkıfuhu mine'l-firaki'l-İslâmiyye", *Mecelle-tü Camiati'l-İslâmiyye*, sayı 53, Medine 1402, s. 83-90.

....., “er-Râğib el-İsfahânî ve Cühuduhu fi’-t-Tefsîr”, *Hüda’l-İslam*, Ürdün, 1402.

....., “Havle nisbeti Kitâbi Dürreti’t-te’vîl fi müteşâbihi’t-Tenzîl li’r-Râğib el-İsfahânî (redd alâ redd)”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyyeti’l-Ürdüni*, XVIII/47, Amman 1414-1415/1994, s. 255-285.

....., “Kitabu Dürreti’t-Tenzîl ve Ğurretü’t-Te’vîl li’r-Râğib el-İsfahânî ve Leyse li’l-Hatip el-İşkâfî”, *Mecelletü Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyye bi Dimeşk*, 51/1, Dimeşk, 1976, s. 114-117.

....., “Re’yün fi Tahdidi Asri’r-Râğib el-İsfahânî”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Luğati’l-Arabiyye el-Ürdüni*, IV/11-12, Amman, 1981, s. 43-76.

....., “Tahkîku nisbeti Kitâbi Dürreti’t-Tenzîl ve ğurretü’t-te’vîl”, *Mecelletu Mecmai’l-luğati’l-Arabiyyeti’l-Ürdünî*, II/3-4, Amman 1399/1979, s.97-106.

....., *er-Râğib el-İsfahânî ve Cühuduhu fi’l-Luğa ve’l-Edeb*, Amman, 1987.

Se’âlibî, Ebû Mansur, *Yetimetü’t-Dehr*, tah. Müfid Muhammed Kamiha, Beyrut-Lübnan, 1983

Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf, *Umdetu’l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi’l-Elfâz*, tah. Muhammed et-Tuncî, Beyrût, 1993.

Stephanie Bowie Thomas, *The Art of Apt Speech in al-Râğhib al-İsfahânî’s Muhâdarâtü’l-Udeba*, Harvard University.

....., *The Concept of Muhadara in the Arab Anthology with special reference to al-Râğhib al-İsfahânî’s Muhâdarât al-udeba*, (Doktora), Harvard Universty, Cambridge: Massachusetts, 2000.

Suyûtî, Celaluddin, *Buğyetü’l-Vuât fi Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Beyrut, tsz.

....., *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Kâhire, 1415.

....., *el-Muzhir fi Ulûmi’l-Luğa*, ed. Fuad Ali Mansûr, Beyrut, 1998.

Şâyî, Muhammed b. Abdîrahmân, *el-Furûku’l-Luğaviyye ve Eserubâ fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Riyad, 1993.

Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmud el-İşraki, *Nüzhetü’l-Ervah ve Ravzâtu’l-Efrah*, 1988.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu’l-Kadîr*, Beyrût, tsz.

Şiddî, Adil b. Ali b. Ahmed, *Tefsîru’r-Râğib el-İsfahânî: Tahkîk ve Dirase Min Evveli Sureti Al-i İmran hatta nihayet i’l-Âyet 113 min suretil maide*, (Doktora), Camiatu Ummi’l-Kura, Külliyyetü’d-Da’ve ve Usûli’d-Din, Kitab ve’s-Sünne Bölümü, Mekke, 1417.

Tacuddin es-Sübkî, *Tabakâtu’ş-Şâfiyyeti’l-Kübra*, tah. Mahmud M. Tanahi-Abdulfettah Muhammed el-Halv, ys., 1964

Tâlib, Abdülhamîd Seyyid, *Garîbü’l-Kur’ân: ricâluhu ve menâhicühüm*, Safet 1986.

Taner, Tuncer, *Râğib el-İsfahânî ve Mukaddimetü’t-Tefsîri*, SÜSBE, Konya 1992.

Temizkan, Abdullah, *Râğib el-İsfahânî’nin Kur’an’ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi*, (Doktora), Ankara, 2008.

Yasein, Mohamed, "Function of the Intellect: İsfahâni's Definition of Arabic Terms", *Journal of Islamic Science*, 15 (1-2): 135-143, January - December 1999.

....., "The Moral education of İsfahâni." In *Plato's Philosophy of Education and Its relevance to Contemporary Society & Education in the Ancient World* (ed. J.D. Gericke & J.D. Maritz). Pretoria: South African Society of Greek Philosophy and the Humanities. 2: 243-267, 1998.

....., "Al-Raghib al-İsfahâni ve Said Nursî'nin Çalışma Ahlakı", *Risâle-i Nur Işığında Küreselleşme ve Ahlak Sempozyumu*, İstanbul, 2002.

....., "Knowledge and Purification of the Soul: An Annotated Translation with Introduction of İsfahâni's Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 8 no.2, Fall 1997 pp.58-92; aynı dergi, X/1, 1998, s.1-34.

....., "Reason and Revelation in Al-Raghib al-İsfahâni", *Muslim Educational Quarterly*, 16(1): 41-49, 1998.

....., "The Cosmology of Ikhvam al-Safa,' Miskawaih and al-İsfahâni", *Islamic Studies*, 2000, 39(4), 657-679.

....., "The Ethical Philosophy of al-Râghib al-İsfahâni", *Journal of Islamic Studies*, VI, 71, 1995, s.51-75.

....., "The Ethical Philosophy of al-Raghib al-İsfahâni", *Journal of Islamic Studies*, 1995, 6: 51-75.

....., "The Unifying Thread: Intuitive Cognition of the Intellect in al-Farabi, al-İsfahâni & Al-Ghazali", *Journal of Islamic Science*, 12(2): 27-47, July-December 1996.

....., *The Ethics of al-Raghib al-İsfahâni, his Kitab al-Dhari'ah ila Makarim al-Shari'ah, Translated with Notes and Introduction*, Ph.D. Thesis, Frankfurt, Johann Wolfgang Goethe University, 2000.

Yazıcı, Hüseyin, "Muhâdarât", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 291-2.

Yolcu, Mehmet, "Râğib el-İsfahâni ve el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an'ı", *Hikmet Yurdu*, I/1, 2008, s. 109-147.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübüvve*, Beyrut, 1413.

Zerkeşi, Bedruddin, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrût, 1391.

Zevahire, Muhammed Mahmud Musa, *el-Furuku'l-Luğaviyye inde'r-Râğib el-İsfahâni fi Kitabihî'l-Müfredât ve Eseruha fi Delalati'l-Elfazi'l-Kur'aniyye*, (Mastır), el-Camiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirasatü'l-Ulya, 2007.

Zeydî, Kâsîd Yâsir, "Min Evhâmi'r-Râğib fi Mu'cemihî: Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an", *Mecelletü Âdâbi'r-Rafideyn*, Musûl, 1992, c. 24, s. 34-67.

Zirikli, *el-A'lâm*, nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut 1984.

Ziyâdî, Hâkim Mâlik, *et-Terâdüf fi'l-Luğa*, Bağdad, 1980.